قوتابخانە زمانەوانییەکان

وەرگێڕانی

نەریمان خۆشناو　　　　کامەران محەمەد

چاپی یەکەم　　　　٢٠٠٨

ناوی کتێب : قوتابخانە زمانەوانییەکان
وەرگێڕ: نەریمان خۆشناو ، کامەران محەمەد
پیتچنین: خۆشناو عەزیز حەمەئەمین
نەخشەسازی : خۆشناو عەزیز حەمەئەمین
چاپ: یەکەم
چاپخانە :
تیراژ:١٠٠٠

سوپاس و پێزانین

زۆر سوپاس بۆ بەڕێز مامۆستا مستەفای سەید مینە ، کە هاوکارییەکی چاکی کردین لە پێداچوونەوەی بابەتەکان.

ناوەرۆك

بەشی یەكەم : قوتابخانە زمانەوانییەكان

قوتابخانەی سویسری(جنێف)

قوتابخانەی نەمساوی

قوتابخانەی دانیماركی (كوبنهاگن)

قوتابخانەی چیكۆسلۆفاكی (پراگ)

قوتابخانەی فەڕەنسی

قوتابخانەی ڕووسی (مۆسكۆ)

قوتابخانەی ئەڵمانی

قوتابخانەی ئینگلیزی

قوتابخانەی ئەمریكی

بەشی دووەم : پراگماتیك

پەیدابوونی زاراوەكە و مانا گشتییەكەی

بوارەكانی پراگماتیك

چەند پێناسەیەكی پراگماتیك

نموونەی زانینی ئالوگۆڕكراو

پراگماتیك: نموونەیەكی پراكتیكی

پراگماتیك و پەیوەندییەكانی بە بوارەكانی ترەوە :

زمانەوانی پراکتیکی
کارتێکردنی مرۆڤ و ئامێر لەسەریەکتر
پەیوەندی ڕووبەڕوو
پەیوەندیکردن لە دوورەوە

بەشی سێیەم : فێربوونی زمانی دووەم

تەمەنی شیاو بۆ فێربوونی زمانی دووەم
فێربوونی زمانی زگماك و پێگەیشتنی بایۆلۆجی
دووانەی زمانەوانی
ئایا چ تەمەنێك گونجاوە بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی؟
ئەی سەبارەت بە زمانی بیانی و عەرەبی و کوردی؟

بەشی یەکەم

قوتابخانە زمانەوانییە نوێیەکان

قوتابخانە زمانەوانییە نوێیەکان

بە نیازی ئەوەین لەم لێکۆڵینەوەیەدا پەردە لەسەر مێژووی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکان لادەین ، چونکە ئەوە باس و خواسێکی فراوانە و لێکۆڵەران بێ دریغی قۆڵیان لێ هەڵماڵیوە و لەسەر ئاستی توێژینەوە عەرەبی و رۆژئاواییەکاندا باسیان لێوەکردووە ، بەڵام ئێمە پێش تۆمارکردنی تێبینییەکانمان ، سەبارەت بە رێچکەکانی ئەو قوتابخانە زمانەوانیە نوێیانە ، وامان بە باش زانی کە بە کورتی چەند پەراوێزێکی ئەم رێچکانە بخەینە ڕوو ، وەك بەراییەکی پەیوەست بە وانەی زمانەوانی هاوچەرخەوە ، چونکە ئەم ئاکارە زانین و ناسینی چەسپاوگەلی هزری زمانەوانی دێرین و ئەو فاکتەرانەی کە بەشداریەکی کارایان لە دامەزراندن و گەشەسەندنی کۆڵەگەکانی دەستەبەر دەکات و دەشیلکێنێت بە میتۆدە زانستیی و مەعریفییە مرۆییەکان کە ئەمەش لە دێر زەمانەوە تا دەگاتە ئەم چەرخە. دەبێ ئەوەش بزانین کە کۆششە زمانەوانییەکان ، نوێ نین و دێرینن ، بەگوێرەی دێرینی سەرهەڵدانی ژیارە مرۆییەکان ، ئەویش بەو مانایەی کە زمان ئامرازی گرێبەستی کۆمەڵایەتییە و لەگوزەرگای ئەویشەوە تاکەکانی کۆمەڵگا بەیەکەوە پەیوەست دەبن و لەو دەلاقەیەوە رێ و رەسم و نەریتەکانی ژیانیان بە هەموو ئاراستەکاندا پراکتیزە دەکەن ، بەڵگەکانیش ڕوون و ئاشکران و ئاماژە بۆ ژیارە دێرینەکانی (دۆڵی رافیدەین) و ژیاری (سۆمەری) و (بابلی) و ژیاری (میسری) دەکەن ، ئەم ژیارانە بەشێوازێك پێداوەکانی خۆیان خستۆتە ڕوو ، کە ئاماژەیەکی ڕوون بە

مەشخەڵدارانی ئەو ژیارانە دەکەن و گرنگییەکی بێ وێنەیان بەم ئامرازە کارایە داوە ، کە توانایەکی لەڕادەبەدەری لەسەر نوێنەرایەتی ئەم ژیارانە هەیە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەرچەندە ئەم ژیارانە بەڵگەنامە و نەخش و تۆمار و شێوەکانی تری پاراستنی زمانیان بەشێوازەکانی نووسین و ڕاڤە و گواستنەوەی هاوتەریب بە ئێمە گەیاندووە. کەچی ئەم کردانە لە کانگای هەستێکی زمانەوانی ڕۆشن و ڕێسایەکی پێوانەیی زانستی ، زەخیرەیەکی ڕێکخراو سەرچاوەی نەگرتووە ، هەروەها لە کانگای (ڕێکخستن) و (پێوانەیی) و (واتاسازی) و (خوێندنەوە) و (هەڵێنجان)ەوە بۆ دیاردە زمانەوانییەکان هەڵنەگۆزراوە ، لەوەش دەچێ سەرنجە بەراییەکان لە تێفکرینی بەردەوام لە واقیعیەتی ئەم ئامرازە و ئەو تەوژمە پەیوەست بە ئامێزەکانیەوە سەرچاوەی گرتبێ.

توێژینەوە زمانەوانیەکان هەر لەسەدەی پێنجەمی پێش زاینییەوە بە تێڕوانینێکی قوڵەوە ئەسپی خۆیان لەم بوارە تاوداوە ، ئەوەبوو (هیندییەکان) پێشڤەچوونێکیان لەم بوارەدا تۆمار کرد و لە دەفری کەلتوریاندا چەندەها توێژینەوە لە بارەی (دەنگ) و (ڕێزمان) و (لیستی وشەکان) و هەندێك لایەنی واتایی و بونیادی زمانیان لە خۆگرتبوو .

(پانینی) لە ساڵی (٦٥٠) پێش زاینیی ژیاوە ، بە ناسراوترین ڕێزماننووسە هیندییەکان دەژمێردرێت ، پەرتووکێکی لەم بوارەدا نووسیوە و ناوی ناوە (هەشت بەشەکە) ، کە بۆ چەند زمانێکی زیندووی جیهانی وەرگێڕدراوە[1] .

(بلۆمفلید) بەم شێوەیە باسی پانینی دەکات: ((ڕێزمانی پانینی یەکێکە لە مەزنترین ئەو بەڵگە مێژووییە دێرینانەی ، کە ئاماژەیەکی ڕوون بۆ پێشڤەچوونی ئەقڵی مرۆڤایەتی دەکەن)). هەروەها (ماکس مۆلەر) دەربارەی

پانینی دەڵێت: ((هیچ ڕێزمانێك لە هیچ زمانێکدا خۆی لە قەرەی ڕێزمانەکەی ئەو نادات)).

ئادگارەکانی نێوان ڕێزمانی (هیندی) و ڕێزمانی (عەرەبی) لە هەرسێ لایەنەکانی (ڕابردوو) و (ئێستا و داهاتوو)ەوە ڕوون و ئاشکرایە ، هەروەها بە هەمان شێوە بەها ژمارەیەکانیش لە لایەنەکانی (تاك) و (دوانە) و (کۆ) و (شێوازەکان) و زیادەکان (پاشگرەکان) و بەشەکانی ئاخافتن و پاشکۆکانیشی لە (ناو) و (کار) و (پیت) و (ئامراز)ەکان ڕوون و ئاشکران.

جا لە ڕووی دەنگەکانەوە هیندییەکان باسی دەنگە سەرەکیەکان و بەشەکانیان و سازگەکانیان و جۆراوجۆریەکانیان بەپێی سروشتی سازگە هەواییەکان کردووە ، هەروەها هیندییەکان دەنگەکانی سەرووی پێکهاتەکانیان باس کردووە ، وەکو (هێز) ، (ئاواز) و (بڕگە) ، پاشان زۆر سوودی بە توێژینەوە دەنگییە ڕۆژئاواییەکان بەخشی بە دانپیانانی خودی زمانەوانییە ڕۆژئاواییە هاوچەرخەکان ، وەکو (جۆن فێرس) ئەویش لە ڕێگەی وەرگێڕانی(ماکس مۆلەر) بۆ پەرتووکی (Riz – vida- pratisakhye)[٢].

هەموو ئەو توێژینەوانەش بە پەرتووکی (هیندی – ڤیدا vida) و زمانە سانسکریتییەکەی پێشکەش دەکرا ، جێی سەرنجە ئەوکاتە لە هیندستان (١٢) قوتابخانەی ڕێزمانی (٣٠٠) پەرتووکی ڕێزمانی هەبوو.

لەوەش دەچێت ئەم تێڕوانینە بۆ ئاستەکانی زمانی سانسکریتی پێویستی بە میتۆدێکی زانستی هەبووبێت کە پشت بە خوێندنەوەیەکی وردبین و گشتگیر ببەستێت ، جگە لەوەی کە تێڕاوانیەکان پەردە لەسەر دیاردەکانی ئەم زمانە

پیرۆزه لانابەن ، بە هەمان شێوەش ئەو تێڕوانینانە ڕوناکی ناخەنە سەر ڕەهەندەکانی پێشڤەچوون و ڕەچەڵەکی دروست بوونی زمانەکە ، بەڵکو تەنها جەخت دەکەنە سەر لایەنە ئەفسانەییەکەی . لەوانەشە مۆرکی ئەم پیرۆزکردنەی کە بە زمانەکەی خۆیان بەخشی ، شوێنەوارێکی گرنگی جێ هێشتبێ لە پەینەبردن بە زۆر لایەنە زمانەوانییەکان و نزیکبوونەوە لە مەوداکانی ، بەڵکو تەنها ئەو پێوەرانەیان تۆمار کرد کە تێڕوانینە گشتییەکان پشتی بە لایەنی ڕاپۆرتە ڕاستەوخۆکان دەبەست ، کە لە دووتوێی پرۆگرامە وەسف ئامێزەکانیان بەکاریان دەهێنا.

بەڵام یۆنانیەکان (گریکەکان) توانایان لە بوارە زمانەوانییەکاندا نەگەیشتە ئاستی کۆششی زمانەوانی هیندییەکان ، چونکە ئەوان هەرچەندە گرنگیدانیان بە زمان لە ڕووی کرۆکەوە بوو ، کەچی جەختیان لەسەر لایەنی دەنگی زمان دەکرد ، ئەویش لە ڕێگەی ئەو تێبینیانەی کە خزمەتی بە دەقەکانی شانۆنامە و هونەرەکانی شیعر خوێندنەوە دەکرد.

لەوانەیە ئەفلاتۆن و ئەرستۆ یەکەم زانا بووبێتن ، دەربارەی ڕێزمان نووسیبێتیان ، جا لەبەرئەوەی چاکەی جیاکردنەوەی نێوان (ناو) و (کردار) بۆ ئەفلاتۆن دەگەڕێتەوە و ، چاکەی سەربارکردنی بەشی سێیەم (پیت) و چەند بەشێکی ڕێزمانی دی لە بواری ئامرازەکاندا بۆ ئەرستۆ دەگەڕێتەوە.

زیاتریش جەختیان لەسەر مەسەلەی دامەزراندن و سەرهەڵدان و بنەچەی زمان دەکرد و هەریەکە و لەژێر کاریگەری ئاڕاستەی فەلسەفی و میتۆدی عەقڵی واتایی خۆیدا بوو(٣).

یۆنانیەکان دەسکەوتە دەنگیەکانیان بەتوێژینەوەی ئەبجەدیەکانیانەوە بەستەوە. ئەویش بە پشت بەستن بە چەمکی (پیت)ەوە ، ئەوەبوو تێبینیەکانی ئەفلاتون کە پەیوەست بوو بە نەبزوێن و بزوێنەکانەوە کاریگەریەکی ڕوونی لەسەر ئاڕاستەی فەلسەفەی سوفستائی هەبوو ، کە فەیلەسوفەکانی سەر بەو ڕەوشە فەلسەفییە جیاکاریەکیان لە نێوان زمان و ئاخاوتن و نێوان پیتە نووسراوەکان و دەنگە بێژراوەکان دەکرد[٤].

هەرچی ڕۆمانیەکانیشە بە لاسایی کردنەوەی گریگەکان خۆیان پەلکێش کرد ، بۆیە ڕەدووی شوێنەواری یۆنانی و مەسەلە زمانەوانییەکانیان کەوتن. جگە لە چەند ئاماژەیەك نەبێت سەبارەت بە بەرانبەربوونەوەی پێوانەیی لەنێوان یۆنانی و لاتینی ، هەرچەندە ئەو ئاماژانە لە ئەداکردنێکی ڕووکەشەوە سەرچاوەی گرتبوو و سەریشی بۆ پڕۆگرامگەرایی وەسفسازی دانەدەنەواند کە لەسەر بنەمای ئیجتیهادی فەلسەفی بونیاد نرابوو.

سریانیەکانیش لەسەر ڕێچکەی زمانەوانی گریکەکان هەنگاویان هەڵهێنا ، ئەویش لەبەر ئەو دراوسێتی و سەریان بۆ دەسەڵاتی گریکەکان دانەنواند ، لەبەرئەوە وادەردەکەوێ کە مەسەلەی زمان لەژێر کاریگەری میتۆدی زمانەوانی کەلتوری ئەواندا بوو بێت ، ئەوەبوو وەرگێڕانی ڕێزمان لە یۆنانییەوە بۆ سریانی ، پاشان مەسەلەی وەرگرتن لە زمانی گریکییەوە پەیدابوو ، کە دیاردەیەکی زمانەوانی ئەوتۆ شایانی بە دواداچوون و توێژینەوەیە ، هەروەها ڕێزمانی سریانیش بە هەمان شێوە لەسەر ڕێسا زمانەوانییە گریکییەکان ڕێچکەی کرد ، جا لە کەڵە پیاوانی زمانی سریانی (یوسف ئەلئەهوازی ٥٨٠م) بوو کە لە بواری وانەی زمانەوانیدا دەستێکی باڵای هەبوو .

هەروەها (حەنین کوڕی ئیسحاق ئەبو زەید ٨٧٣) و چەندەها زانای دی زمانەوانی سریانی هەبوون ، بەڵام عەرەب توێژینەوە زمانەوانییەکانیان لەژێر چەتری قورئانی پیرۆزدا پەرەی سەند ، سەرچاوەی لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانیان بە پلەیەك لەسەر بنەمای دەقەکانی قورئان بە هەموو خوێندنەوەکانییەوە بونیاد نرا. ئەوجا کۆششە زمانەوانییەکان بە پلە دوو لەسەر فەرمایشتەکانی پێغەمبەر (د . خ) و دەقە شاکارەکانی شیعری عەرەبی و پەخشان و وتار دروست بوو ، (زەرکەشی) دەفەرمووێت (قورئان سروشتی یەزدانی مەزنە ، کە لەسەر محەمەد (د . خ) بەمەبەستی ڕوونکردنەوە و دەرخستنی موعجیزە (پەرجوو) دابەزیوە و ، فرەیی خوێندنەوەکانیشی فرەیی لە ئاخاوتنەکانی سروشتی قورئانی لە نووسینی پیتەکان یان لە چۆنێتیاندا)[٥].

زانا زمانزانەکانی عەرەب توێژینەوە زانستییەکانیان لەسەر بنەمای میتۆدی وەسفسازی خستە ڕوو ، جگە لە پێشکەشکردنی ڕێساکانی زمانی عەرەبی لە ڕێزمان و فۆرمەلەکردنی (وشەسازی) و (ڕەوانبێژی) و کێش و سەروای شیعر بە شێوازێکی پێوانەیی، ئەوەبوو مەسەلەکە زیاتر ڕۆچوونی بەناو لقەکانی ئەم زانستەوە بینی وەك دەرەنجامێك بۆ پرۆسەی پیاخشانی ڕێزمانی عەرەبی بە ڕێزمانی یۆنانی و کاریگەربوونی بەمەسەلە فەلسەفی و لۆجیکی و میتۆدە واتاییەکان.

تێڕوانینی زانایانی عەرەب بۆ مەسەلەکان ڕوون بوو ، چونکە بە توێژینەوەی زمانەوانی گەیشتنە چەندەها دەرەنجامی دەنگی و ڕێزمانی و وشەسازی و واتایی ، کە ئاماژە بۆ قوڵایی عەقڵیەتی عەرەب و چالاکبونی دەکەن لە بە دوداچونی مەنزڵگاکانی شیتەڵکاری زمانەوانی ، بەڵام ئەو

کەلێنەی کە لەسەر هەندێکیان تۆمارکراوە ئەوەیە کە شارەزاییان لە زمانەکانی تردا نەبووە ، تاکو هەلی تاوتوێکردن و بەراوردکردنیان بە مانایەکی تەواو و میتۆدێکی زانستی بۆ بڕەخسێت ، تەنها هەندێکیان نەبێ کە شارەزای زمانی فارسی و عیبری و سریانی بوون ، کە تاڕادەیەك ئەو شارەزابوونە کەم و کورت و کەلێندار بوو ، کە بووە هۆی ئەوەی توێژینەوە زمانەوانییەکان لە ڕووی میتۆدگەراییەوە بێ سەر و بەرە بن.

لەوەش دەچێت ململانێکانی قوتابخانە زمانەوانییە عەرەبییەکان سەبارەت بە زمان و کێشەکانی ڕێزمان و وشەسازی و واتاسازی ڕەنگدانەوەیەکی قوڵی توانستی هزری عەرەبی بێت لەسەر بەخشش و داهێنانی زمانەوانیدا.

هەر کەسێکیش چاوێك بە (الانصاف)ی ئەنباریدا بخشێنێت . دەرك بەو مشتومڕە ڕێزمانیانە دەکات ، کە مۆرکی لۆجیکی و فەلسەفی زیاتر سەبارەت بە مەسەلە ڕێزمانییەکان گرتووە.

هەروەها لە (کشف الاعلام)دا ناوەکانی : (ئەبو عومەر بن عەلا و خەلیل و سیبەوەی وکیسائی وئەغرا و ئەسمەعی وئەبو عوبەیدە و ئیبن ئەعرابی و ئیبن سەکیت و سەعلەب و ئیبن قوتەیبە و مبرەد و ئیبن جونی و ئیبن دەرید و ئەبو جەعفەر نەحاس و زوجاج و ئیبن عەباد و ئیبن مەنزور و زوبەیدی و فەیروز ئابادی و فارابی و ئەشمونی و سیوتی و ئیبن مالیك و ئیبن عەقیل و ئیبن هیشان ئەنساری) دەخوێنینەوە و چەندەها زانای ترمان بەرچاو دەکەوێت کە سامانێکی زانستی مەزنیان پێشکەش بە زمانی عەرەبی کردووە ، کە ڕەنگدانەوەی ئەو توانا لە ڕادەبەدەریی عەقڵیەتی عەرەبییە ، کە مامەڵە لەگەڵ زمان و

پێکهاتەکانیدا دەکات ، جا ئەم کۆششانە گەیشتنە دەرەنجامی باڵا لە زانستەکانی زمانی عەرەبیدا.

لە سەرەتاوە توێژینەوە زمانەوانییەکان دەرەنجامێکی تەواویان نەبوو و بەها زانستییەکانیشی دروست نەببوون ، بەڵکو لە کۆتایی سەدەی نۆزدەهەمەوە کاتێك بازنەی زانستەکانی عەرەبی بەرەو فراوانی رێچکەی بەست و تیۆرە زانستییەکان بەدەرکەوتن ، هەندێك لە بەروبوومەکانی دەرکەوتن ، ئەو کاتە بەشێوازە کۆتاییەکەیان دروست بوون و ئەم دواکەوتنەش زیاتر بە توێژینەوە زانستییە زمانەوانییە جۆراوجۆرەکانی عەرەبی پێشڤەچوونی بە خۆیەوە بەخشی چ لە پێش و چ لە بواری بەدواداچوونی زانستیدا.

لەوانەشە لە کۆی ئەو توێژینەوە و لێکۆڵینەوانەی کە زانایان لە سەدەی (١٧)وە پێشکەشیان کردووە ، وەکو (ئارنولد) و (لانسۆ) کە هەردووکیان لە رێسا بەراوردکارەکانی زمانی فەرەنسی و ئیتالیان کۆڵییەوە ، هەروەها لە سەدەی (١٨)دا (جان جاك روسۆ) و (ئادەم سمیت) ، لە سەدەی (١٩)دا (ف. شلیجل)ی ئەڵمانی کە بۆی دەرکەوت رەچەڵەکی زمانی سانسکریتی ، زمانی هیندۆ ئەوروپییە ، بۆیە دەستی دایە رێسا و بنەماکانی و بە شێوازێکی شیتەڵکاری زانستیانە ، ئەویش بە پشت بەستن بە پرۆگرامی وەسفی.

پاشان (راسك)ی دانیمارکی کە بە دامەزرێنەری رێساکانی بەراوردکاری دادەنرێت لە رووی وشە و لە رووی رێزمانییەوە ، (جاکوب گریم ١٧٨٧ — ١٨٣٢)ی ئەڵمانی کە توێژینەوەکانی بەرەو هێڵە گشتییەکانی میتۆدی بەراوردکاری دەنگی زمانە (جەرمانییەکان) پەلکێشی کرد و رێسا و یاساکانیشی دانا کە ئێستا بەناویەوە ناسراون . هەروەها (فرنزبوب)ی ئەڵمانی

(١٧٩١ – ١٨٦٧) کـه بـه توێژینـەوە فۆنۆلۆجییـە مێژووییـەکان ناسـراوە و (ئۆجەست فردیك بۆت١٨٠٢ – ١٨٨٧) دامەزرێنەری ڕێزمانی هیندۆ ئەورووپی بەراوردکارییە و (ولیەم فـۆن هامبۆڵـت ١٧٦٧ – ١٨٣٥)ی ئـەڵمانی کـە لـە بواری پەیوەندییەکانی زمان بە بیر و کۆششی زانستی هەیـە و تیایـدا ڕوونـی کردەوە ، کە زمان و بیر پەیوەستن بە گەشەسەندنی ئەویترەوە و ، باوەڕیش بەوە هەبوو ، کە زمانەکان بەگشتی بۆ سێ بەشـی (داپـچڕاوەکان) و (لکاوەکـان) و (ناوگرەکان) پۆلێن دەکرێن.

بە هەمان شێوە (هرمان پۆل)ی ئەڵمانی (١٨٤٦ – ١٩٢١) کـە دەربـارەی مێـژووی زمانـەوانی پـەڕتووکی هەیـە و (هنـری سـویت ١٨٤٥ – ١٩١٢)ی ئینگلیزی کە زۆر گرنگی بە لایەنی وەسفی زمـان داوە و پەرتووکێکیـشی لـەو بـوارەدا بـەناوی (Primer of spoken Englishe) نووسـیوە و ، (شلایـشەر ١٨٦٧ – ١٨٢١)ی ئـەڵمانی کـە یـەکێك بـوو لـە ڕابـەرانی دروسـتکردنەوەی زمـانی هینـدۆ ئـەورووپی بـە شـێوەیەکی ڕێـك و پێـك و پەڕتووکێکیشی دەربارەی ڕێسا و ڕێزمانی بـەراوردکاری هەیـە و پـەرتووکێکی تریشی هەیە کە تیۆرەکەی (داروین)زاڵە بەسەر ئاراسـتە هزرییەکانیـدا زاڵـە ، ئەم زانایە (ڕووەکنـاس)بـوو و تێڕوانینیـشی بـۆ زمـان وەکـو (فرانـز بـۆب)ی هاوچەرخەکەی وابوو کە باوەڕیان بەوە بوو کە زمانەکان پێویـستە وەك جەسـتە تەماشایان بکرێت ، کە یاسـا و ڕێـسای چەسـپاو کۆنترۆڵیـان دەکـات و ، بـە شێوازی ژیانی سروشتی بەرەوپێشەوە دەچێت ، پاشـان وردە وردە کۆتـایی پـێ دێت و دەمرێـت[٦]. جـاری واش هـەبووە ئـەم زانایـە وای بۆچـووە کـە لـەناو

زمانەکانیشدا مانەوە و بەردەوام بوون بۆ زمانە بەهێزەکانە ، هەروەها لەو باوەڕەشدایە کە زمان لاشەیەکە و چەندەها ئەندامی هەیە[٧].

ئەم توێژینەوانە زەمینەسازییەك بوون بۆ پەیدابوونی زانستێك کە پێی دەوترێت (زمانەوانی گشتی) ، کە بە ئاڕاستەکردنێکی گرنگی وانەی زمانەوانی لە قەڵەم دەدرێت ، جا پێش ئەوەی باس لەو لایانانەی توێژینەوەی زمانەوانی لەم چەرخەدا بکەین ، دەگەڕێینەوە سەر بۆچوونەکەی (دی سۆسێر) لەوەی کە بابەتە زمانەوانییەکان بریتییە توێژینەوەی خودی زمانەکە ، ئەمەش مانای ئەوەیە زانستی زمانەوانی گرنگی بە زمان دەدات ، ئەویش لە ڕووی بوونی ڕووت و ڕەهای ڕێسا و یاساکانییەوە.

جا بەو پێیەی کە زانستە زمانەوانییەکان زانستگەلێکی گشتگیرن بەپێی گوزارشتەکەی (دی سۆسێر) ، چونکە ئەم زانستە توێژینەوەی دیاردە زمانەوانییەکان و پەیوەستدارەکانی لەسەر هەموو ئەو ئاستانەی دیاردەکانی ئاخاوتن لەلای مرۆڤ دەگرێتەوە . جا ئەو زمانە چ لەلایەن گەلێکی دڕندە یان لەلای گەلێکی خاوەن شارستانییەوە دەرچووبێ یا لەدێر زەمانەوە و لە چەرخە کلاسیکیەکاندا یان لە سەدەکانی نووشووست هێناندا دەرچووبن ، بەمەرجێك ئەوەی کە بە پلەی یەکەم دێت گرنگی دانە بە دەقی نووسراو ، بە پلە دووش بۆ گوزارشتە سەر زارەکییەکان بێت[٨].

(دی سۆسێر) جەخت دەکاتەوە سەر ئەوەی کە گرنگی زمانەوانی لە سێ بازنەدا خول دەخواتەوە:

- بازنەی وەسف کردن : تۆمارکردنی هەر زمانێك کە لە ئارادا بێت ، هەروەها پێویستە لە سەری مێژووی گروپە زمانەوانییەکان دیاری بکات و جارێکی دی زمانی زگماك لە هەموو گروپێکدا دروستبکاتەوە.

- بازنەی لێکۆڵینەوە و گەڕان بەدوای ئەو هێزانەی کە بە بەردەوامی کار دەکەنە سەر سەرجەم زمانەکانی جیهان ، هەروەها پێویستە ئەو یاسا و ڕێسا گشتیانەی زمان دەربهێنێ کە بەهۆیەوە دەتوانرێ جارێکی دی سەرجەم دیاردەکانی تایبەت بە مێژووی زمانەکان بگێڕدرێتەوە.

- بازنەی دەست نیشان کردنی پێگەی زمان و ناسینی کرۆکەکەی.

لەم ئاڕاستەیەدا پێویستە کۆششە زمانەوانییەکان پەیوەندیەکانی خۆیان لەگەڵ زانستەکانی تردا پتەور بکەن ، چ بە شرۆڤە کردنی دیاردەکان و چ بە پشت بەستن بەو دیاردانە لە ڕووی بەرهەمەکانەوە بێت ، جا بەپێی قسەکانی (دی سۆسێر) لەوە دەچێ زۆرجار بینینی ئەو توخووبانە دەرنەکەوێت کە لەو زانستانە جودای دەکاتەوە.

هەمدیسان دەبێ ئاماژە بۆ چوار دوانەکانی دی سۆسێر بکەین {دوانەی قسە و زمان — دوانەی ناو و ناولێنراو — دوانەی هاوکاتی و بەدوای یەکدا هاتن ، دووانەی ڕەهەندی ئاسۆیی و ڕەهەندی ستوونی ، سێ دوانە لە زانستی زمانەوانیدا تۆمار دەکات: دوانەی زمانەوانی مێژوویی بەرانبەر زمانەوانی ئێستایی کە یەکەمیان لەسەر توێژینەوەی زمان لە چەند ماوەیەکی یەك لە دوای یەکدا بەندە و ، دووەمیش بایەخ بە لێکۆڵینەوەی زمان لە کات و شوێنی دیاری کراودا دەدات. (دووانەی زمانەوانی تیۆری و پراکتیکی) ، کە یەکەمیان ئامانجی بنیاتنانی تیۆرێکی گشتییە بۆ پێکهاتەی زمان و دووەمیان

ئامانجیشی بایەخدانە بە لایەنی پراکتیکی بە تایبەتی گوتنەوەی زمان. دوانەی زمانەوانی ناوەوە یاخودبچووککراو (میکرۆنی) لە بەرانبەر زمانەوانیی دەرەکی یان گەورەککراو یان (مایکرۆنی) دەوەستێ ، یەکەمیان جەخت لەسەر توێژینەوەی زمان خۆی دەکات بێ ئاماژە کردن بۆ ئەرکە کۆمەڵایەتیەکانی ، یان ئەو بنەما سایکۆلۆژییەی وەرگرتن و فێربوونی زمانی لەسەر بەندە ، بەلام دووەمیان بایەخ بە لایەنە کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی ئەنسرۆپۆلۆژییەکانی زمان دەدات.

هەروەها (جۆن لیۆنز) لە میانەی باسکردنی تیۆری چۆمسکی لە زمانەوانیدا ، پێشنیارێك دەکات سەبارەت بە چەند لایەنێکی پسپۆڕیی زمانەوانی ، ئێمەش ئاماژەی بۆ دەکەین وەك پێشەکییەك بۆ چوونە باسی لایەنە زمانەوانییە هاوچەرخەکان ، کە ئەمانەن:

١. ئادگاری زانستە زمانەوانییەکان ، سەربەخۆیی و جیابوونەوە لە زانست و زانیاری تر ، بەلام لەگەڵ ئەوەشدا هەر کاتێك زانستی زمانەوانی نیازمەندی هەبوو ، ئەوکاتە بە چڕی سوودی لێ دەبینێت.

٢. زانستی زمانەوانی گرنگی بە زمانی سەرزارەکی پێش زمانی نووسراو (دەق) دەدات ، بەپێچەوانەی ئەمەشەوە ڕوانگەکانی زانستی زمانەوانیی کلاسیکییەکانە.

٣. زمان لە تێڕوانینی زانستە زمانەوانییەکان ، گشتگیر و تەواوە ، کاتێکیش کە دەخوێنرێت ، پێویستە بە زنجیرە و قۆناغ بە قۆناغ بخوێنرێت ، لە سەرەتاوە دەنگەکان لە بچووکترین یەکە و توخمەکانییەوە دەخوێنرێت تا دەگاتە واتا ، لەو ناوەندەشدا بە لایەنەکانی مۆرفۆلۆجی و سینتاکس تێپەڕدەبێت .

٤. زانسته زمانەوانییەکان کۆشش بۆ بونیادنانی تیۆروانینێکی گشتی بۆ زمـان دەکەن و ، لەسەر ڕێچکەکانیدا دەکرێ توێژینەوە سەبارەت بە زمانە مرۆییەکان ئەنجام بدرێت.

٥. زانسته زمانەوانییەکان لە زمانی پەتی و شێوازە زمانییـەکان دەکۆڵنـەوە ، بەو مانایەی کە ئەو زانستانە لە ئاستی بەکارهێنانە زمانییـەکانن ، هـەروەها زمانە بەراییەکان و زمانە هاوچەرخەکانیش بەبێ هیچ لایەنگیرییەك هـەر بـەو شێوەیەن[٩].

جا دوای ئەم پێشەکییە ، ئێستا دێینە سەر تۆمارکردنی قوتابخانە زمانەوانییـە هاوچەرخەکان:

١. قوتابخانەی سویسری
٢. قوتابخانەی نەمساوی
٣. قوتابخانەی دانیمارکی (کوبنهاگن)
٤. قوتابخانەی چیکۆسلۆفاکی (پراگ)
٥. قوتابخانەی فەرەنسی
٦. قوتابخانەی ڕوسی (مۆسکۆ)
٧. قوتابخانەی ئەڵمانی
٨. قوتابخانەی ئینگلیزی
٩. قوتابخانەی ئەمریکی

(قوتابخانەی سویسری) (جنێف)

Switzerland school

قوتابخانە زمانەوانییەکان لە گۆڕەپانی توێژینەوەی زماندا ئاشنای بیروڕای ئەو قوتابخانەیە بوون ، ئەویش بەناوی قوتابخانەی (جنێف) (Geneva School) یان قوتابخانەی (زیورخ) (Zurich School) ، جا لە کەڵە پیاوانی ناسراوی ئەم قوتابخانەیە زمانزان (فردیناند دی سۆسێر) بوو و ئێمەش پێش ئەوەی بچینە ناو خوێندنەوەی دەروازە زمانەوانییەکانەوە ، دەمانەوێت ئاماژە بە کۆششی زانایانی دی بکەین ، کە بەشداریان لە دەوڵەمەندکردنی ئەم قوتابخانەیە کردووە ، وەکو : (ڕیچاردز لۆکسنجەر) کە بەشدارییەکی کارای لە توێژینەوەی یاسا و ڕێساکانی (فونولۆژی) و (فۆنەتیك) کرد و ، توێژینەوەکانیشی لە پەرتووکەکانی (فسیۆلۆژی و بونیادی دەنگی مرۆیی – ساڵی ١٩٥١) و (دەروازەیەك بۆ زانستی فۆنیاتەری - ساڵی ١٩٥٩) و (نەخۆشییە دەنگیەکانی مرۆڤ – ساڵی ١٩٧٩) پێشکەش کرد ، هەروەها بە هاوبەشی لەگەڵ زمانزانی نەمساوی (بگۆتفرید ئارنۆڵد) بەشداری لە پەرتووکی (دەسکەوت لە دەنگی مرۆیدا – ساڵی ١٩٧٠) کردووە.

هەروەها پرۆفیسۆر (فنك) و (دێڤید) و (هارۆڵد) لە پەرتووکی (فۆنیاتەری – ساڵی ١٩٥٤) و پرۆفیسۆر خاتوو (ایڤا ماریا کریش) لە پەرتووکەکەیدا (زانستی فۆنەتیك – ساڵی ١٩٦٨) و پرۆفیسۆر خاتوو (هیلینا ڤیرنا) لە پەرتووکی (میکانیکیەت و دینامیکیەتی گەروو لە کاتی دەرچوونی دەنگی مرۆیی – ساڵی ١٩٥٥) و چەندەها زانای زمانزانی دی بەشداریان لەم جۆرە توێژینەوانەدا کردووە ، کە تاکو ئێستا پەرتووکخانەکانی (زیورخ) و (ڤیەننا) و

(نیویۆرك) و (كالیفۆڕنیا) ناویانی له تویی كەلوپەله زانستییەكانی زمانــەوانی و زانسته یاریدەدەرەكانی تردا هەڵگرتووە[١٠].

بەڵام ئەو زانــا گەورەیــەی كــه بــەهزره ناوازەكــەی خــۆی تــوانی توێژینــەوە زمانەوانییەكان ئاڕاسته بكات ، بەشێوازێك كه زانایان و توێژەرانی دوای خــۆی بخاته سەر خاڵێكی وەرچــەرخان لــه بــواری زانــسته زمانەوانییــه نوێیەكانــدا ، ئەویش (فردیناند دی سۆسێر ١٨٥٧ – ١٩١٣)بوو ، كه كۆڵەگەكانی زانــستی زمانەوانی لەسەر بونیادی دۆزینەوەی لایەنه فیلۆلۆجیەكان دامەزراند ، كه بووە خاڵێكی دەستپێك بۆ زۆر له ئاڕاسته فەلــسەفیه زمانەوانییــه هاوچــەرخەكان ، ئەویش له گوزەرگای بینینه تازەكەی خۆی بۆ زمان ، هــەروەها پەرتووكەكــەی كه بەناوی (كۆرســێ لــه بــارەی زمانــەوانی) (Coursede Linguistic quegerenal) نووســی سەرچــاوەی ســەرەكی زۆر لــه توێــژەرانی بــواری (زماننـاسی) زمانه ئەورووپییەكانە.

جا ئێمه لێرەدا نامەنەوێ وشەكان لــه ڕووی مێژووییــەوە وەســف بكــەین ، بەڵام دەمانەوێ جەخت لەسەر ئەوە بكەینەوە كه ئەگەر ســەدەی (١٨) و (١٩) مۆركی مێژوویی وبەراوردكاری له لایەنه بونیادیەكانی زمانی هیندۆ ئــەورووپی بەخۆوە گرتبووبێت ، جگه له فراوانبوونی ئەم توێژینەوانه لەو دوو ســەدەیه لــه سەر دەســتی ڕێزمانزانــه تازەكــان و ڕێزمانزانــه نموونەییــەكان ، ئــەوا ســەدەی بیستەم وەرچەرخانێكی گەورەی بەخۆیەوە بینی له بواری ئەم توێژینەوانەی كــه لەسەر سێ تەوەرە دەخولانەوە:

١. كەلتوری پێشینان تاكو پێش ساڵی (١٩١٠).

٢. كەلتوری زمانەوانی هیندی لەمەڕ دەنگه زمانەوانییەكان.

٣. ئەو تیۆرانەی کە باس لەو توێژینەوە زمانەوانییە لە تێڕوانینی زانستە سروشتی و تیۆرە بەراوردکارەکانەوە دەکەن(١١).

ئەم سێ ڕێچکەیە لە کاتێکدا دەردەکەوێت ، کە بینینێکی تازە لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکان لەلای (دی سۆسێر) گەڵاڵە بوو ، کە لە وتەیەکی ناسراویدا بەرجەستە دەبێ ، کە دەڵێ : ((بابەتی زانستی زمانەوانی توێژینەوەی زمانەکە خۆیەتی ، لە پێناو خودی زمانەکە)) ، هەروەها (ڕۆبنز) وای دەبینێ کە بیروڕا زمانەوانییەکانی (دی سۆسێر) لە بواری (Coursea) وەکو شۆڕشێکی کووبرنێکی وابوو(١٢). هەروەها (ڕۆبنز) لایەنێکی ئەم شۆڕشەی دی سۆسێریەی ڕوونکردەوە ، کە دەڵێ ((پێویستە زمان بەشێوازێکی هاوتەریب وەسف بکرێت ، بەو مانایەی کە سیستەمێکە لە توخمە پەیوەندارەکان ، هەروەها دەبێ زاراوە زمانەوانییەکانیش نەك بەشێوەیەکی ڕەها ، بەڵکو لە ڕوانگەی یەکدییەوە پێناسە بکرێن ، ئەمەش کرۆکی ئەو تیۆرەیە کە (دی سۆسێر) بەم شێوازە گوزارشتی لێکرد ((زمان لە شێواز پێکهاتووە نەك لە مادده)) و ئەم ڕستەیەش بەو دوو گوزارشتە خوازراوە ڕوونکردەوە ، کە دەڵێ (پارچەکانی شەترەنج و شەمەندەفەر بە شوێنگەکانی خۆی لە سیستەمەکەدا دەست نیشان دەکرێت و دەناسرێت یان لە تۆڕی هێڵە ئاسنییەکەدا بەگشتی دەناسرێت و دەست نیشان دەکرێت ، نەك بە بونیاد و پێکهاتەکەی)(١٣).

لەوەش دەچێت کە توێژینەوەکانی پێشووی دی سۆسێر لە شاری (لایپزج)ی ئەڵمانی لەگەڵ کۆمەڵە ڕێزماننووسە نوێیەکانی وەکو (پۆل ، ئاستۆف ، فرنر ، برۆگمان) ، عەقڵیەتی لەهەمبەر بۆچوونێکی تازە سەبارەت بە توێژینەوەی

زمان کردەوە ، بە وەرگرتنی میتۆدی وەسف وەك گۆڕەپانێکی بە پیت بۆ ئـەو تویژینـەوە زمانەوانیانـە ، لـە هـەمان کاتیـشدا جـەخت کردنـەوە لەسـەر تویژینەوەی کاری سیـستەمی زمانـەوانی ، نـەك تویژینـەوەی پێـشڤەچوونی زمانەکە ، جا (دی سۆسـێر) لـەم ڕوونکردنەوەیـەی خـوارەدا ئـەو بنەمایانـە دەخاتـە ڕوو ، کـە ئـەو قوتابخانەیـە بانگەشـەی بـۆ دەکـات ، پاشـان بـووە بنەمایەکی پتەوی وانە زمانەوانییە نوێیەکان:

١.تویژینەوەی زمان لە خودی خۆی و بۆ خۆی ← پەیوەست

بوون (کۆمەڵایەتی)

← بوون (کرۆکی مێژوویی و ڕۆشنبیریی

← سیستەم (ئاماژە جۆراوجۆرەکان)

٢. تویژنەوەی دوانەییەکان.

٣. تویژینەوە دوای یەکەکان و تویژینەوە هاوتەریبەکان

٤. تویژینەوەی وەسفی زمان بۆیتیە لە بنەمایەکی زمانەوانی زانستیی.

بەڵام تویژینەوەی مێژوویی ئەم ماددەیـەی خـوارەوە دەسـتەبەر دەکـات ، کـە زمانی پێوە دەبەستێتەوە ، کە لە خودی خۆیدا دەبێتـە بەهایـەك ، لەبەرئـەوە تویژینەوەی وەسفی پێویستییەکە بۆ تویژەر پـێش ئـەوەی دەسـت بداتـە کـاری تویژینەوە مێژووییەکە ، پاشـانیش تویژینـەوە وەسـفییەکە ، پـێش تویژینـەوە پێوانەیەکان دەکەوێت ، چونکە گرنگییەکەی لە گەڕان بە دوای ڕاستەقینەکاندا چڕ دەبێتەوە ، کەچی گرنگـی پێوانەیەکـە لـە دانـانی وێنـە سیـستەمییەکە و پێوەرەکانی سیستەمی ڕێسایی چڕ دەبێتەوە ، تاکو ناردنی ئاخاوتنەکان لەسەر هێڵەکانی دیدگای ڕاست و دروست ڕێچکە دەبەستێت.

٥. تەوەری بگۆڕی (ستوونی) و تەوەری ، گۆشەیی (ئاسۆیی) لە توێژینەوەی زمان ، کاتێك کە پێکهاتەکان بە دابەشکراوی دەردەکەون ، بە شێوەیەك کە ڕەنگدانەوەی سروشتی پەیوەندییەکان و هاوتخووبی توخمەکان بن.

٦. ئاماژە زمانەوانییەکە: زمان لەلای دی سۆسێر ئاماژەیەکە لەناو بازنەی ئاوازدا خەزن کراوە ، ئامانجی توێژینەوە زمانەوانییەکانیش، توێژینەوەی ئەو ئاماژانە و شیتەڵ کردنی پێکهاتەکانی ناو توخمەکانیەتی ، هەروەها دیاری کردنی پلەکانی پەیوەست بوون و پەیوەندییەکانی ڕادەی کاریگەری و کارکردنیەتی لەسەر ئەو پەیوەندیانەی کە لەگەڵیدا هاوتخووبن ، جا چ تاك یا پێکەوە بن .

(دی سۆسێر) لە کاتی توێژینەوەی (ئاماژەی زمانەوانی) جیاوازییەك لەنێوان تێگەیشتووە هزریەکان و وێنەی گوێ بیستی دەکات، ئەم ئاماژەیەش ئەم لایانانە دەخاتە ژێر چەتری خۆیەوە:

أ. لایەنی دەرەکی (دەستەی ماددی).

حاڵەتی ماددی

ب. لایەنی ناوەکی (زارەکی) (دەستەی توخمە پێکهێنەرەکان.

ج . لایەنی هزری، کە ئاماژە بە ئاخاوتنی سەرزارەکی دەکات.

حاڵەتی هزری

د. لایەنی ڕواڵەتی، کە ئاماژە بە ئاخاوتنی خوار زارەکییەوە دەکات.

جا گەر وشەی(پێنووس) وەکو نموونەیەکی پراکتیکی وەرگـرین ، تێبـینی ئـەوە دەکەین:

پێنووس ـــــــــــ◄ئامراز.................. بوونی دەرەکی أ

ـــــــ◄ ئاخاوتنی درکاو......... بوونی ناوەکی ب

ـــــــ◄ وێنەی هزری هۆشیار ج (ناولێنراو)

ـــــــ◄وێنەی ئاخاوتنی نووسراوی نادرکاوی (گوێ بیستی) د (ناو)

وێنەکە بەم شێوازەی خوارەوەی لێ دێت:

حاڵەتی هزریی ـــ◄{(ناو) د + (ناولێنراو) ج)} ـــ◄ ئاماژەی زمانەوانی.

جەخت کردنەوەی (دی سۆسێر) لەسەر (حاڵەتی هزری بە هەردوو بەشـەکەیەوە) و دوورخستنەوەی (حاڵەتە ماددیەکە بە هەردوو بەشەکەیەوە) ، وای لێـدەکات لە ڕێژەیەکی دەست نیشان نەکراوی گۆڕانکارییە تاکییەکان دوورەپـەرێز بێـت، ئەمەش مانای ئەوەیە کە (دی سۆسێر)ی لەتوێژینەوەکانی خۆی ئەلۆفۆن وفۆنیم دوورخستەوە.

دی سۆسێر زمانی کردە شتێکی کۆمەکی کە لە هۆشی بـە کۆمـەڵدایـە و لـەو شتانەشە کە زانستی زمانەوانی هەوڵی وەدیهێنانیان دەدات ، هەروەها بریتییە لە ناوچە کاریگەرەکانی هێز لە هەموو زمانانـدا، لـە پێنـاوی گەیـشتنە چـەند یاسایەکی گشتیی دیاردەکانی زمانەوانی ، ئـەو کـارە وا دەخـوازێ پـشت بـە زمانەوانی وەسفی ببەسترێت، کـە هـەوڵی پـەردە هـەڵماڵین لـە ڕووی واقیـع و باسکردنی دەدات ، چونکە وا دادەنێت ئەوە بناغەیەکە یاسا پێوانەییەکانی لـە دیارخەرەکانی لێوەشانی زماندا بەرجەستە دەبن لـە بـواری چـالاکی بـەربلاوی زمانەوانیدا لەسەری رادەوەستن . ئەو یاسایانەش بریتین لـە (چـەند پێـوەرێکی

نموونەیی کـە وەکـو (Negative)ی ئـەو وێنانــەی وێنــەگر دەتوانــێ چــەند نموونەیــەکی جۆراوجــۆری فــرە ڕەنــگ و فــرە شــێوە و فــرە قــەبارەیان لەســەر بگرێتەوە، لە توێژینەوەکانی خۆی دوورخستەوە چونکە لـە مێـشکیدا یەکێکـە وەك پیتی (ن) لە هەر شوێنگەیەك لە شوێنگەکانی، بەڵام لە واقیعـدا درکـاوە سەرزارەکییەکانە، کۆمەڵ یـان گـروپ یـان خێـزانێکن لـە (ن)ەکـان و وێنــەی دەنگیشی پێ دەگوترێت. تێبینیش دەکرێت کە زمـانی عـەرەبی وکـوردی ئـەم جودایی و جیاکارییە یان ئەم بەها جیاوازییەی گرتۆتە خۆ ، جگە لەوە نموونـەی وەکو (حين ، نام ، سناو ، نلعب) لەم حاڵەتانەدا (ن)ەکان وێنەیەکن کە لەســەر ڕووبەرە درکاوەکاندا لەنگەر دەگرن ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا دەسـت لـە جیـایی بەڵگە ئامێزەکان وەرنادەن و نوێنەرایـەتی ڕەمزیـشیان نییـە ، بـەڵام شـێوازی پەیوەندی نێوان نیشانەی زمانــەوانی و ئاماژەکـەی مەسـەلەیەکی نەریتییــە ، ئەمەش لە ڕاستیدا بۆچوونی باری کلاسیکییەکانە ، چونکە هیچ پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆ لەنێواندا نییە تەنها ئەو ڕێککەوتنە کە کۆمەڵی زمانەوانی لەسەری کۆکن، بەڵام ئەوەی کە لە گروپەکانی ئاخاوتن دەستەبەر دەبێت ، ئەوەیە کە لە ژێر دیاردەی (الاپوما توبیا)دا (On omatopoeia) باسمان کرد.

قوتابخانەی نەمساوی

Austrain School

زمانـەوانی نەمـساوی (فردینانـد شیمنـسکی) لـەو زانـا مەزنانـەی بـواری زمانەوانییە، کـە بەشـێوەیەکی کـارا و بەرجەسـتە بەشـداریان لـە توێژینـەوە دەنگییەکاندا کردووە ، پەرتووکە ناسراوەکەشی بەناوی (زانستی دەنگەکان) کە لە ساڵی (١٩٣٥)دا نووسـی، لـەو بنـەما زانـستیانە لەقەڵـەم دەدرێـت، کـە سوودێکی بێ وێنەیان بە جیهانی شیتەڵکاری فۆنۆلۆجی دەنگەکان بەخـشیوە ، جگە لەو توێژینەوە قوڵانەی کە پەرتووکەکە پێشکەشیان دەکات لە بوارەکـانی فیزیای دەنگی و فسیۆلۆژی و ڕێچکەکانی بیستنەوە.

هەروەها لەو زمانەوانە نەمساویانەی کە بەشدارییەکی چڕیان لـەم بـوارەدا هەبوو (ئیمێل فریشلز)بوو، کـە چـەند پـەرتووکێکی ناسـراوی هەیـە ، لەوانـە (بنەماکانی چارەسەری دەنگی مرۆیی و زمـانی ئاخـاوتن – سـاڵی ١٩٢٦) و (فێرکردنی زانستی زمان و ئاخاوتن – ساڵی ١٩٣١).

هەروەها(فریشلز) و (فـایس) و (هایـك) لـە پەرتووکەکەیانـدا (میتۆدەکـانی توێژینەوەی دەنگی مرۆیی و زمان – ساڵی ١٩٣٣)(١٤) و فیلهام براندشـتاین لە پەرتووکی(دەروازەیەك بۆ زانستی فۆنـەتیك و زانـستی فۆنۆلـۆجی – سـاڵی ١٩٥٠) و ......هتد. تێڕاوانینێکی تازە لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکانـدا تۆمار دەکـەن ، لـە کاتێکـدا کـە زمانزانـە پێـشینەکان لـە بۆچـوونەکانیاندا جەختیان لەسەر فێربوونی زمان و دۆزینەوەی نەخۆشییەکانی وتن دەکـرد ، کـە دەکرێ لەژێر سایەی توێژینەوەکانی زانستی پڕاکتیکی زمان پۆلێن بکرێن ، ئەم زانـا پێـشەنگانە بـە توێژینـەوەکانی خۆیـان توانیـان بنـەماکانی قوتابخانـەی

ئەمساوی لە بواری زانستە زمانییەکاندا دابمەزرێنن ، پاشان زۆر کەس لە بواری زانستی زمانە پراکتیکەکاندا سوودیان لێ بینی.

قوتابخانەی دانیمارکی (کوبنهاگن)

Denmark School (Copenhagen)

ئەم قوتابخانەیە بە کۆمەڵی کۆبنهاگن ناسراوە ، کە دەستەیەك بوون لەو زمانەوانانەی کە بەشێوەیەکی کارا لە پێشڤەبردنی توێژینەوە زمانەوانییەکانی چارەکی یەکەمی سەدەی بیستەم بەشدار بوون ، لەوانە (ئۆتوجیسبرسن Otto Jespersen) لە پەرتووکە ناسراوەکەی خۆیدا (زمان – Language) کە لە ساڵی (١٩٢١) لە بواری زانستی (زمانی ئێستا) نووسی ، جگە لە کۆششەکانی لە بواری (فەلسەفەی ڕێزمان) و (ڕێزمانی زمانی ئینگلیزی) کە تیایاندا (جیسبرسن) لە دەرکاوەکانی زانستی زمانی پراکتیکی بەشێوازێکی فێرکاری ئاسان نزیك دەبێتەوە.

بەهەمان شێوە برۆندال (Brondal) لە نووسینەکانی خۆیدا و (هـ . بیدرسۆن) کە لە پەرتووکەکەی خۆیدا بەناوی (مێژووی توێژینەوە زمانەوانییەکان) جەختی لەسەر لایەنی مێژوویی کردەوە، لەگەڵ پێشکەش کردنی چەند بەراوردکارییەك لەنێوان کردارە زمانەوانییەکانی ئەوکاتە. بەڵام زمانەوانی بە توانا(لویس هیلمسیلف) (Louis Hilmslev) لە بواری لێکۆڵینەوەی زانستی زمانەوانیدا کە جێگری (برۆندال)ە و بە تیۆرە ماتماتیکەکەی کە (مۆرفیم)ە ، بە واتا نزیکەکەی (شیکردنەوەی نیمچە ماتماتیکی زمان) ناسراوە. (مۆرفیم) تیۆرێکی زمانەوانی بونیادی ڕووت و ڕەها و لۆجیکیە ، کە زمان بە شێوازێکی ماتماتیکی و لە گوزەرگای میتۆدێکی پشت ڕاست بە هزری هەڵگوزراو ڕێچکەی پێ دەکات ، هەروەها لەسەر کۆڵەگەی لۆجیکی ماتماتیکی ورد دامەزراوە ، ئەوەی ڕاستی بێت ئەم

تیــۆره ڕەهائــامێزه لــه پــەرتووکی (هیلمــسلیف) بــەناوی (بنــەماکانی ڕێــسا زمانەوانییه گشتییەکان) دەرکەوت ، که لــه ســاڵی (١٩٢٨) دەرچــووه ، ئــەم تیۆره هەروەکو (ڕۆبنز) وەسفی دەکات که لەسەر بونیادی هزره ســەرەکییەکانی زمان لەلای (دی سۆسێر) دامەزراوه ، چونکه لەوێدا جــەخت دەکاتــەوه لەســەر ئەوەی که زمــان ڕوخــسار و شــێوازه و نــاوەڕۆك و جەوهــەر نییــه ، هــەروەها ماددەیــەك نییــه لــه ئاســتی مانــادا (Content Plane) (واتاســازی و ڕێزمان) و (ئاستی دەربڕین) (Expression Plane) (فۆنۆلۆجیا) .

جا شێوازی زمانەوانی بەڵگەی ئەم تیۆره کۆمەڵە پەیوەندییــەکی ئــاڵوگۆڕکراوه له نێوان ئەو توخمانەی که ئاستی دەرك کراو بەرەو دەرەنجامێکی لۆجیکی ڕاپێچ دەکــەن ، لەگــەڵ گرنگــی دان بــه پێوانــەکانی ســەرووی زمانــەوانی ، چــونکه شیکردنەوەی واتا پێویسته لەگەڵ ئــەم پێوانانــه جیابێــت ، بــه هــەمان شــێوه سەبارەت به شیکردنەوەی دەربڕینەکان (فۆنۆلۆجیا) ، چونکه پێویسته ئــەویش به جودا بێت له پێوانەی سەرووی دەنگییەکانەوه (سەرووی زمانەوانیەکان)[١٥] .

زمان له شرۆڤەی ئەم تیۆرەدا ڕوخساره و بــه هــەمان شــێوەش تۆڕێکــه لــه پەیوەندییەکان ، بەڵام مادده نییه ، جگه لەوەی که تیۆرێکه زمان بەرەو لایەنه ڕەهــا و لۆجیکییــەکان ڕاپــێچ دەکــات . لــه ئادگــاره جوانکارییــەکان دوور دەکەوێتەوه ، ئەویش به پشت بەستن به ڕەنگی ماتمــاتیکی ، چــونکه چــەمکی تازه له دابەشکردنی بەشه ڕێزمانییەکاندا پێشنیاز کردووه ، تاکو ئێستاش لــه مەیدانی پراکتیکی ڕاستەقینه، بواری زانستەکانی زماندا بەشێوەیەکی گــشتی دووره پەرێز بووه، دەشتوانرێت وێنەی بزاوتی (مۆرفیم) بەم شــێوەیەی خــوارەوه بکێشرێت [١٦]:

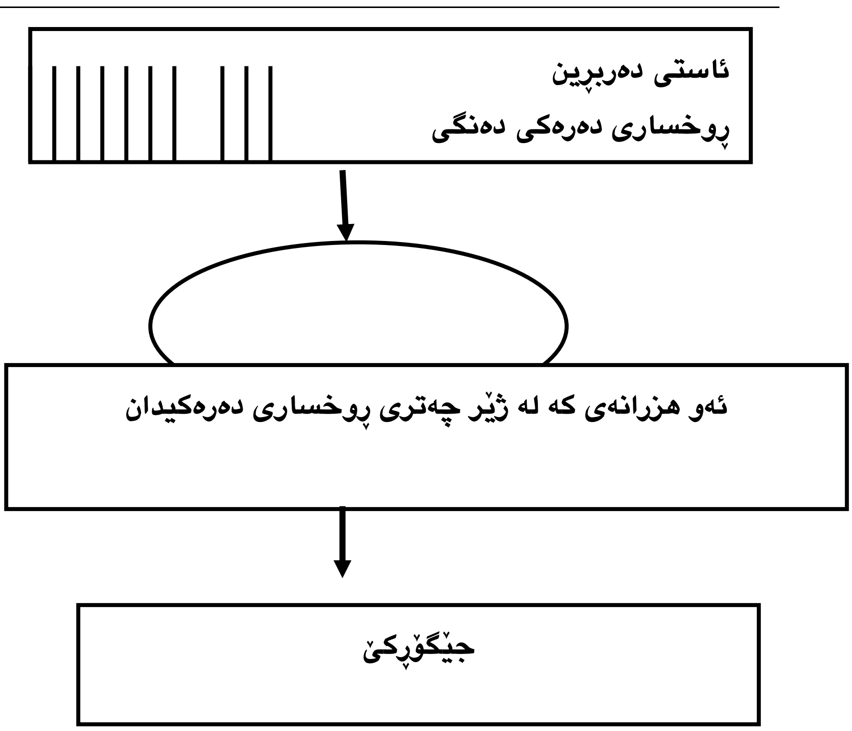

جا لە جێ بەجێ کردنی ئەم ئاڕاستەیەدا ، ناتوانرێت پشت بە خوێندنەوە ببەسترێت ، چونکە ئەم ئاڕاستەیە پێداوی خاوەن بەها یەکەییەکان دەگەیەنێ ، کەچی کرۆکی مەسەلەکە بەرەو گشتگیر بوون و ئاسانکاری ئیجرا کردن و نەبوونی کێبڕکێ ڕێچکە دەبەستێت ، ئاستی دەربڕینیش وەك هاوکێشەیەکی بابەتی بۆ ماددەی فۆنەتیك بە ڕێگەیەکی ڕاست و دروستی خۆی دەمێنێتەوە ، شان بە شانی ئاستی ناوەرۆکەکە کە هاوکێشەیەکی بابەتی لێکۆڵینەوەی واتاسازییە و هەردووکیان دوو هێڵی پەیوەست بوون بۆ جێبەجێ کردنی (مۆرفیم). هەندێك کەس بە (مۆرفیم) دەڵێن تیۆری (پەلاری) و (ڕۆبێنسی

زمانـــەوانیش) لـــە پەرتووکەکـــەی خۆیـــدا (A Short History of linhuistics) ئاماژەی بۆ کردووە.

قوتابخانەی چیکۆسلۆفاکی (پراگ)

Czechoslavakia School (Prague)

پاش پەیدابوونی بۆچوونەکانی (دی سۆسێر) کە لە پەرتووکی (Course) بڵاوکرایەوە ، لە چیکۆسلۆفاکیا قوتابخانەیەکی زمانەوانی بەناوی قوتابخانەی (پراگ) پەیدابوو، کە ئەمیری ڕووسی کۆچبەر (نیکۆلای سێراجنیش ترۆبتسکۆی) (١٨٩٠ – ١٩٨٣) و زمانزانی بە ڕەچەڵەك پۆڵەندی (ڕۆمان جاکۆبسن) (١٨٩٠ – ١٩٨٢) داهێنەری ئەم قوتابخانەیە بوون ، هەروەها لە کەڵە پیاوەانی ئەم قوتابخانەیە زمانزانی بە ڕەچەڵەك چیکی (ولیم ماسیوس) (١٨٨٢ – ١٩٤٥) و (جان موکارۆفکسی) کە فەیلەسوفێك بوو پڕەنسیپەکانی جوانناسی بۆ قوتابخانەی (پراگ) دانا.

بونیادنەرانی ئەم قوتابخانەیە چەند دیدارێکی ڕێکیان ئەنجامدا و بەرنامەی کاری قوتابخانەکەیان بۆ کۆنگرەی یەکەمی زانایانی زمانزان لە (لاهای – هۆڵەندا) لە ساڵی (١٩٢٨) پێشکەش کرد، کە لە ژێر ناونیشانی (کاروبارە بنەڕەتییەکانی زنجیرەی پراگی زمانەوانی) بەڕێوەچوو ، کە جەختی لەسەر بوونی کرداری زمان کردەوە.

جا ئەم کۆنگرەیە ئەو بەیاننامەیەی خوێندەوە کە ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە لە کۆنگرەی زمانە سلاڤییەکان لە ساڵی (١٩٢٩) دەریان کرد ، کە لە دووتوێیدا فۆرمەلەی تیۆرە بونیادگەرییەکەیان لە ئاستە دەنگی زمانیەکەیدا خستە ڕوو ، لە هەمان کاتیشدا جەختیان کردەوە لەسەر ئەوەی کە بنەچەی زمان لەوەوە هاتووە کە بونیادێکە و دادەمەزرێ ، وەکو یەکەیەکی تەواو بەرەو پێش دەچێت ، نەك بەشێوەی زنجیرەی پێشڤەچوونی تاکی کە لە مێشکدا دروست دەبێت و

پەیوەندی لە نێوانیان نییە ، بۆیە لــە خــوارەوە بەیاننامــەکانی ئــەم قوتابخانــە زمانەوانییە تۆمار دەکەین:

١. ئەم قوتابخانەیە تیۆری (دی سۆسێر)ی لە فۆنیمدا پراکتیزە کرد ، کە مانــای دەنگی ئاخاوتنە بەو وەسفەی کە ڕووداوێکی دەنگییە ، ئەم گروپە لــە کۆشــش دابوون بۆ پێشخستنی بــەو حیــسابەی کــە ئەڵقــەی گەیانــدنی گرێبەســتە لــە فۆنۆلۆژیــدا وەکــو زانــستێکی زمانــەوانی شــیکردنەوە ، کــە لــە ڕوانگــە کردارەکییەوە دەڕوانێتە زمان ، وەکو یەکەیەکی تەواو بــۆ چــەند مەبەســتێکی دیاریکراو کار دەکات ، جگە لەوەی کە فۆنەتیك زانستێکی سروشتی فیزیاوییە کــە تایبەتــە بــە توێژینــەوەی لایەنــە فــسیۆلۆجیەکانی دەنگــی مرۆڤــ و لــە بەیاننامەکانیدا پشت بە ئامێر و ئالەتەکانەوە دەبەستێت. دەنگەکانی ئاخاوتن لە ڕوانگەی ئەم قوتابخانەیەوە سەر بە ئاخاوتنــە (Parole) ، بــەڵام (فــۆنیم) سەر بە زمانــە (Language) ، هــەر فۆنیمێــك لــە یەکەیــەکی فۆنۆلــۆجی لێکدراوە لە ڕێگەی دەنگەکانی ئاخافتنەوە جێبەجێ دەکرێ ، ئەم یەکەیەش لە ژمارەیەك ئادگارە جیاکاریەکان پێکهاتووە ، کە بە (ئــەلۆفۆن) نــاوی دەبــرێ ، (فۆنیم) لە ئاراستەکانی ئەم قوتابخانەیەدا لە توخمە دیارەکانی هەژمار دەکرێت، کە گرنگییەکی بێ وێنەی لە بواری زمانزانیدا هەیە.

٢. ئــەم گروپــە کۆشــشەکانیان ئاراســتەی شــیکردنەوەی چــەمکی (فــۆنیم) و پێشڤەبردنی (تیۆری فۆنۆلــۆجی) و زانــستی شــێواز (Stylistics) و لایەنــە ڕێزمانییە بەراوردکارەکانەوە کرد.

٣. زمــان لــەلای ئەنــدامانی ئــەم قوتابخانەیــە سیــستەمێکە لــە نیــشانەکان (Signs) و ڕوونکردنەوەی وەسفەکەشی لەسەر بنەمای دیاریکردنی ســنووری

پەیوەندیەکانی نێوان هەریەك لە توخمەکان و پەیوەندییەکانیان بە توخمەکانی ترەوە.

٤. گرنگترین کار کە بە میتۆدی ئەم قوتابخانەیە و بە ئاراستە گشتییەکانییەوە پەیوەستە ، پەرتووکی (بنەماکانی فۆنۆلۆژی)ی (نیکۆلای تروبتسکۆیە).

٥. ئەم قوتابخانەیە جیاکارییەك لەنێوان (فۆنۆلۆژی) و (فۆنەتیك) دەکات، ئەویش کاتێك کە شتەکان بەرەو شیکردنەوەی کارەکانی فۆنۆلۆجیەکانە بۆ یەکە فۆنۆلۆجییەکان ، کە ئەویش سێ بەشە:

أ. کردارە چەندێتیەکان (ڕێژەی یەکەکان).

ب. کردارە دەست نیشانکارەکان (سنووری یەکەکان).

ج. کردارە جیاکارییەکان (جیاکاری واتایی).

کۆششەکانی زمانزان (ڕۆمان جاکۆبسن)ی قوتابی (تروبتسکۆی) ، کاریگەرییەکی گەورەی لە ئاراستەکردنی توێژینەوەی زمانەوانی هەبوو، چونکە بە گواستنەوەی ئەم بۆچوونە بۆ وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا سوودێکی زۆری گەیاند ، ئەویش بەکارکردنی لەسەر دەزگاکانی شیکردنەوەی ڕەنگاڵەیی (Spectrographs) ، کە توانای شیکردنەوەی فۆنیمی زمانەکان و دابەشکردنی هەمبەرە دوانییەکانی لەڕووی (ئەکوستیکیەوە) ، نەك لەسەر بنەمای درکاوی ڕاستەوخۆ.

٦. ئەم گروپە گرنگی بەو فرەییە فراوانەی کارەکانی زماندا ، بەرەو بەکارهێنانی زمان لەلایەنە گشتییەکانی جوانی و ئەدەبییەوە هەنگاوی نا ، ئەمەش ڕەنگدانەوەی ئارەزووی هەندێك لە زنجیرەی توێژینەوە زمانییەکانی

ئەمریکی بوو ، کە زمانی بەگوێرەی لایەنە زانستییەکەی پۆلێن دەکرد، نەك لایەنە ئەدەبییەکەی(١٧).

(س . م . لامب) تیۆری (ڕێزمانی چینایەتییەکانی (Stratification)) خستە ڕوو، بۆ شیکردنەوەی ڕواڵەتی گشتی زمان ولایەنی دەنگی . ئەمەش لایەنێك لە تیۆری (پراگ)ی زمانەوانی پێکدەهێنێت ، ئەم تیۆرە لەسەر بنەمای ڕێکخستنی بەیەکەوەی ئاستەکان بەشێوازێکی هەرەمی دامەزراوە.

ئاستی مۆرفیمی کە لە ئاستی فەرهەنگی پێکهاتووە. ئاستی فەرهەنگی کە لە ئاستی (یەکە واتاییەکان) پێکهاتووە و ئاستی فۆنیمی کە لە ئادگارەکانی ئاستی خوارەوە بۆ ئاستی مۆرفیمی پێکهاتووە، تیایدا ئاستەکان جۆراوجۆرن و سیستەمەکان لەسەر ئاستی پێکهاتە باڵاکان پێکەوە دەلکێن(١٨).

ـــــ جێگای ئاماژەکردنە پاش جەنگی دووەمی جیهانی ، کۆمەڵەی پراگ لێکهەڵوەشایەوە. (ڕۆمان جاکۆبسن)ی پسپۆڕی بواری زانستی ڕێزمانی بەراورد و فەلسەفەی زمانە سلاڤییەکان ، ساڵی (١٩١٥) یانەی زمانەوانی پاریسی دامەزراند و ، لەساڵی (١٩٣٨) ڕا تامردنی چەندین پلەی ئەکادیمیی وەرگرت ، کە دوا پلەیان لە پەیمانگەی تەکنەلۆژیای ماشیۆلیستی سەر بە زانستگای ڤیەننا بوو.

قوتابخانەی فەڕەنسی

French School

هەر لەوکاتەی کە کۆمەڵەی زمانەوانی پاریسی ساڵی (١٨٦٦) دامــەزرا ، کۆششی زمانەوانییە فەڕەنسییەکان لە بواری توێژینەوە زمانەوانییەکان دەستی بە دەرکەوتن کرد ، ئەویش لە ڕوانگەی ئەو توێژینەوە و ئەو پەرتووکانــەی کــە باس لە زمان و فەلسەفەی زمان و لایەنە درکاوەکان و فۆنەتیك دەکرد. زانستی فۆنیاتەری کە پێی دەڵێن: (پزیشکیی فۆنەتیك) ، زانــستێکە لــە دروســتبوونی دەنگی مرۆڤــ و نەخۆشــییەکانی و چارەســەرکردنی و پێوانــە و پێوەرەکــانی و هەموو ئەو شتانەی پێوەندییان بە فسیۆلۆژیای دەنگەوە هەیە دەکۆڵێتەوە.

جگە لە توێژینەوەی لایەنی فسیۆلۆجییەتی بیــستن و دینامیکیــەتی دەنــگ و توێژینــەوەکانی تــریش ، کــە چارەســەری لایەنــە زمانەوانییــە وەســفییەکان و پێوانەییەکان و هاوتەریبەکان دەکات و ، چەند پردێکی پەیوەست بــوونیش لــە ڕوانگەی میتــۆدی بەرانبــەری و بــەراوردەکان دروســت دەکــات. شــێوەی ئــەم قوتابخانەیەش هەروەکو ئەوانی پێشووتر وایە، چونکە توێژینەوە بەراییەکان هەر دەربــارەی زمــانی نووســراو و تۆمــارکراو بــوون ، ئــەوەش بــواری زمانــەوانی مێژووییە، کە لەوانەیە دوور و نزیك بــە مــاددەی زمانــەوانی بەراوردکارییــەوە پەیوەست بێت ، وەکو زمانەوانی مێژوویی گشتی کــە (ا. ماییــت) لــە ســاڵی (١٩٤٨) دەرچوو.

جا بە بڵاوبونەوەی وشەی فەڕەنسی (فۆنیم - Phoneme) کە مانای دەنگی ئاخاوتن دەبەخشێ، بەو حیسابەی کە ڕووداوێکی دەنگیە ، لــەم بــوارەدا چــەند نووسینێکی کەڵە زمانەوانانی فەڕەنسیی دەرکەوتن وەکــو (ب . ڕوســیلۆ) کــە

پەرتووکی (بنەماکانی زانستی فۆنەتیکی ئەزموونی) نووسی و لە ساڵی (١٩٥٩)دا بڵاوکرایەوە و ، (جاستۆن باری) پەرتووکەکەی (دەروازەیەك بۆ زانستی فۆنەتیکی گشتی) لە ساڵی (١٩٢٨) دەرچوو.

هەروەها زانای زمانەوانی فەرەنسی (ج . فندریس) لە پەرتووکەکەی خۆیدا (زمان) لە ساڵی (١٩٢٩)دا دەرچوو ، تێڕوانینێکی چڕ دەربارەی ئەم سیستەمە کۆمەڵایەتییە تۆمار دەکات و کار و توانا بەرهەمهێنەکانی لە ڕوانگەی چەند قۆناغێکی دابەشکاری و پێوانەدا دەخاتە ڕوو . بەڵام (مۆریس گرامۆنت) لە پەرتووکەکەی خۆیدا (فۆنەتیك) کە لە ساڵی (١٩٣٩)دا دەرچووە ، لایەنە وەسفی و فسیۆلۆجیەکانی فۆنەتیك و ئاراستەکان یان ئەو یاسا دەنگیانەی کە کۆنترۆڵی هەندێك دیاردە زمانەوانییەکانیان دەکات خستەڕوو.

پاشان کارەکانی زمانەوانانی فەرەنسی وردە وردە هاتە ئاراوە، کە ئەمانەی خوارەوەی لێ دەخەینەڕوو:

- د. هۆسۆن ـــ فسیۆلۆجیای فۆنیمەکان ـــ لە ساڵی (١٩٥٠)دا دەرچوو و ، میکانیکیەتی دوو لێوانی دەنگی لەکاتی دەنگدانی گەروویی، کە لە ساڵی (١٩٥١)دا بڵاوکراوەتەوە.

- هـ . ڕشێر ـــ (کورتەیەك دەربارەی شیکردنەوەی فۆنەتیکی ئەستسیلۆگرافی فەرەنسی)، لە ساڵی (١٩٥٠)دا بڵاوکراوەتەوە.

- بێترل مالمبرگ ـــ فۆنەتیك ـــ لە ساڵی (٩٥٤)دا بڵاوکراوەتەوە.

- جۆی کۆنت ـــ (میکانیکیەت و دینامیکیەتی دەنگی مرۆیی لەکاتی ئاخاوتن) ، لە ساڵی (١٩٦٥)دا بڵاوکراوەتەوە.

جا بیروڕاکانی ئەم قوتابخانەیـە لـە ڕوانگـەی وەرگێڕانـە جۆراوجۆرەکـانی زمانە جیهانیەکانەوە بڵاو بۆوە.

هەروەها لە سەرەتای هەشتاکانەوە لەلای هەندێك لە زمانەوانە فەڕەنسییەکان زۆر لە مەسەلە پێکهاتەییەکانی زمـان دروسـت بـوو ، ئـەویش لەسـەر نزیـك کردنەوەی درکاوەی هەمبەر یەك Contrastive Enusiative ، هەندێك لەو زانایانە ئەو مەسەلە پێکهاتەییانەیان لە دەرەنجامی پڕاکتیزەکردنی بەسـەر زمانی ئینگلیزیدا دەستکەوت ، کە مەبەستیان تێگەیشتنی کـاری زمـان بـوو بەگشتی، لەوانەش (هێنری ئادەمسکی ، ئەنتۆنیۆ کولیلۆ)، جگە لە چـەندەها زانای تر ، کە لە زانکۆ و ناوەندەکانی توێژینەوەی زانستی فەڕەنسی سـەرقاڵی توێژینەوەی زمانەوانی بوون ، ئەو زانایانە کاریان لەسـەر پێـشڤەبردنی تیـۆری ڕێزمانی دەکرد ئەویش لەسەر بنەمای هەمبەریەکی (میتا زمان)[١٩].

قوتابخانەی ڕووسی (مۆسکۆ)

Russion School (Moscow)

ئەم قوتابخانەیە بە (زنجیرەی مۆسکۆی زمانەوانی ناوزەد دەکرێت) یان (ڕواڵەتیە ڕووسەکان)، کە لە ڕووسیا لە سەرەتاکانی سەدەی بیستەم لەسەر دەستی کۆمەڵێك لە قوتابیانی توێژینەوە زانستییەکانی زانکۆی (مۆسکۆ) ساڵی (١٩١٥) دامەزرا و گەشەی سەند. جا ڕابەرانی ئەم گروپە بە(کۆمەڵی خاوەن بۆچوونی وشەسازی) یان (سنوورییەکان) یان (شکڵیەکان — ڕواڵەتییەکان) یان کۆمەڵی (Opojaz) ناودەبرێن ، کە کورتەی ڕوانگەیەکی ڕووسی پێکدێنێت و بەناوی (کۆمەڵەی توێژینەوەی زمانی شیعری).

جا لە بەناوبانگترین بانگخوازانی ئەم گروپە، ئەمانە بوون: (ڕۆمان جاکۆبسن) (بۆریس ئیکنبام Boris Eikenbam) ، (تینیانۆڤ) ، (بروپ) ، (شیۆڤسکی).

— بۆچوونەکانی ئەم کۆمەڵە زمانەوانییە کانگایەکە لە کانگاکانی بونیادگەری (سۆسێر) و بۆچوونە زمانەوانیی و ڕەخنەییەکەی لەسەر وازهێنانی بونیادی بۆچوونی کلاسیکی دامەزراوە ، کە دیاردە زمانەوانییەکان لەسەر بنەمای لایەنەکانی پەیوەندی پتەوی نێوان ڕوخسار و ناوەڕۆك شرۆڤە دەکات ، ئەمەش بیرۆکەیەکی ڕەخنەگرە دێرین و ڕەوانبێژە عەرەبەکانن ، کاتێك کە گومانی ئەوەیان برد، ئاخاوتنەکان دەفری چەمکەکانن . جا لە دیارترین بۆچوونەکانی ئەوەیە کە شیعر لەلای ڕابەرانی خۆی، بەکارهێنانی ئەدەبی نایابە بۆ زمان ، چونکە زمانێکە لە چنراوە دەنگییەکاندا پێکهاتووە ، بۆیە ڕێك و تەبا و گونجاوە و ، ڕیتمەکانی گرنگترین فاکتەرەکانی بیناکردنیەتی ، جا لێرەوە ئەو

زانایانە بەرەو بەرهەمهێنانی تیۆری ئەدەبی هەنگاویان نا ، کە گرنگی بە ڕەخنە بدات.

ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە سەرقاڵی دەست نیشان کردنی نموونەی بۆچوونەکانیان و دانانی فۆڕمەلەی ئەو گریمانانەن ، کە شرۆڤەی چەندیەتی و ئەو ئامرازە ئەدەبیانە دەکات بۆ بەرهەم هێنانی کاریگەرییە جوانییەکان.

ئەمە سەرباری ئەو چۆنیەتییەی کە کاری ئەدەبی لە بەرهەمەکانی دی جیادەکاتەوە ، هەرچەندە لە هەندێك ڕووەوە پەیوەندی لەگەڵدا هەیە ، ئەدەب لەلای ڕواڵەتییەکان سیفەتێکی هەیە، کە بەکارهێنانێکی تایبەتی زمانە و ، لە تێڕوانینی مایکۆفسکیش (ئەو شیعرەی کە جەخت لەسەر زێدی شیعر دەکاتەوە لە شتە ڕەهاکان خۆی نابینێتەوە ، بەڵکو لە بەزم و ڕەزمی هاوچەرخی ماددەدا خۆی دەبینێتەوە).

هەروەها شیعر بەرهەم و دەرەنجامی سەرجەم ئەو ئامرازە شێوازکارانەیە، کە شاعیر لە بونیادە هونەرییەکانیدا بەکاری دەهێنێت. ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە پرەنسیپی وەرگرتنیان لە ئامێز گرت، بەو ئیعتیبارەی کە ئاوێنەیەکە، ڕواڵەت و ماهیەتی ڕوخساری بونیادەکەی تیادا ڕەنگ دەداتەوە، ئەو بونیادەی کە تایبەتمەندی فرەیی هەیە لە گەڵاڵە کردنی شتەکان و پێداوەکانی ئەو شتانە ، جا ئەم قوتابخانەیە میتۆدی هەڵێنجانی لە هەندێك ڕووبەرە شیکردنەوەکاندا لە ئامێز گرت وەك بنەمایەك بۆ شرۆڤە کردنی پێداوەکانی ئەم دیاردەیە، ئەمەش شان بە شانی قوڵایی دەنگی و مەسەلەی ڕیتم و کێش و وشەسازی و ڕێزمان و واتاسازی و شێواز و پێکهاتە زمانییەکان ، کە پەیوەندی بە ڕەهەندی جوانناسی و فەلسەفییە ڕۆچووەکانەوە هەبێ.

تێڕوانینێکی لەم جۆرە بە جۆرێك لە جۆرەکانی پەیوەست بوونی نادیار لەگەڵ هونەرە جوانەکاندا هەژمار دەکرێت، بۆیە هەندێك لە ڕێکخەرانی شیکردنەوەی و مۆزیــك و هونــەرەکانی شـێوەکاری چـاویان بڕییــە ئــەم میتــۆدە ڕواڵەتییــە هاوردەیە ، کــە لەســەر بونیــادی دۆزینــەوەی ڕەهەنــدەکانی زمــانی هونــەر و ئامرازەکانی جێبەجێ کردنی کاروبارەکانی دروست بووە. جا لەوانەیە وردتـرین وەسفی پڕەنسیپەکانی ئەم قوتابخانەیە بانگەشە کردن بێت بۆ پەیوەسـت کردنـی ڕاستەوخۆ لەگەڵ کاری هونەریی و ڕۆچوون تیایدا ، جا لەهەر جۆرێکدا بن جگە لە بانگەشە کردنی چڕیی ئەم قوتابخانەیە بۆ وتنەوەی خودی خۆی.

شاعیر لەلای ڕابەرانی ئەم قوتابخانەیە لە بـواری زمانـدا ڕۆڵـی مۆزیکـژەن دەبینێـت ، کـە گەمــە بــە دەنگــەکان دەکـات ، یـان وەك وێنەکێـشێك کـە مامەڵەیەکی تایبــەت بــە ڕەنگــەکان دەکـات. کەواتــە ئــەدەب لــەلای ئــەوان ڕواڵەتێکی دەنگی (سیمیۆلۆجیە) . چونکە لەوەوە ماددە زمانەوانیەکە (بەپێی بۆچوونی خۆیان) دەست پێ دەکات . ئەویش لە بواری کۆمەڵـە سیـستەمێکی ڕەمزی وەك دەرەنجامێکی ئەم تێڕوانینەش لە زمان نـەك نوێنەرایـەتی واقیعـی زمانەکە خۆی[٢٠].

(ڕۆمــان جاکۆبــسن) بــە بزوێنــەر و داینــەمۆی ئــەم بازنــە زمانەوانییــە دەژمێردرێت ، بەڵام ئەم بازنە زمانەوانیە لە سـاڵی (١٩٣٤) پـەرت دەبێـت و کۆتایی پێ دێت.

با سەیری شاعیری سۆڤێتی (کرزانۆڤــ) بکـەین، کـە لـە بەیاننامەیەکیـدا بەرانبەر کۆنگرەی یەکەمی نووسەران لە ساڵی (١٩٣٤) باس لە چیرۆکی ئـەم پاشەکشێیە دەکات و دەڵێت: ((کەس ناتوانێ گرفتەکانی فۆڕمەلەکردنی شـیعر

چارەسەر بکات یان هەستێ بە شیکردنەوەی خوازراو و وێنە و ڕیتمەکان ، چونکە گەر ئاوەها بکات، لەو کاتە دەڵێت ئەو ڕواڵەتییە دەستگیر بکەن ، بۆیە ئێمە هەموو لەوەداین بە ئاواتی ڕواڵەتی بوون تۆمەتبار بکرێین)[٢١].

هەندێك لە پێشەنگانی ئەم قوتابخانەیە بۆ ئەمەریکا کۆچیان کرد ، لەوانە (ڕێنیەویلك) و (ڕۆمان جاکۆبسن) کە کاریگەریەکی ڕوونیان لە ئاراستەکانی ڕەخنەگەریی تازە لە ماوەی پێنج دەیەی یەکەمی سەدەی بیستەم تۆمار کرد.

قوتابخانەی ئەڵمانی
German School

سەدەی نۆزدەهەم سەدەی سەرهەڵدانی پێشڤەچوونی دیاردەکانە ، وەکو سەرەتایەك بۆ وانەی زمانەوانی پشت بەستوو بەتیۆروانینێکی ورد ، جا تیۆری(داروین) کاریگەری خۆی بەسەر توێژینەوەی بەیاننامەکانی دیاردە زمانەوانییەکانی لای زانایانی ئەڵمانی لە زۆربەی زۆری میتۆدە زانستی و فەلسەفییەکان هەبوو.

توێژینەوە فۆنەتیکی و فۆنۆلۆجی و بەراوردکارەکان و مێژووی زمانەوانی ، چەند هەنگاوێکی بوێرانەی لەلای زانا ئەڵمانەکان نا ، وەکو (فرانس بۆپ — ١٧٩١ — ١٨٦٧) دامەزرێنەری زانستی فۆنەتیك و فۆنۆلۆجی و ، (جاکوپ گریم — ١٧٨٥ — ١٨٦٣) دامەزرێنەری زانستی ڕێزمانی بەراوردکاری و (کریستیان ڕاسك — ١٧٨٧ — ١٨٣٢) ، ئەم سێ زانایەش سێ گۆشەی زانستی زمانەوانی پێك دەهێنن ، هەروەها (فلیلهام فۆن همبولت — ١٧٦٧ — ١٨٣٥)ی ئەڵمانی کە بەچڕی زانیاری زمانەوانی و هزربینی بە مەسەلە زمانەوانییە جۆراوجۆرەکاندا ناسراوە.

زمان لەلای (همبولت) توانایەکە لەسەر داهێنان ، نەك تەنها بەرهەمهێنان ، ئەم توانایە لە مێشکی قسەکەردا چەسپاوە، دەنگیش پێکهاتەی ڕواڵەتی زمان بەرجەستە دەکات ، ئەمەش بونیادی واتایی و ڕێزمانی زمانێکی دیاری کراوە ، کە توخمەکانی زمان و ڕێزمان لەسەر ماددەی خاوی ئاخاوتن ڕێك دەخات(٢٢).

له پاڵ ئه‌مانه‌شدا له ساڵی (١٨٧٦) له شاری (لایبرج)ی ئـه‌ڵمانی کۆمه‌ڵـه لاوێـك په‌یـدابوون ، کـه گرنگیـان بـه کێـشه زمانییـه‌کان ده‌دا ، پاشـان بـه (ڕێساییه‌کان) ناوزه‌د کران. هه‌روه‌ك (ڕۆبنز) ده‌ڵێ ئه‌مـه نازنـاوێکی فه‌رمییـه به‌ناوه‌رۆکێکی سیاسییه‌وه[٢٣].

ئه‌وانه‌ش ئه‌م زانایانه‌بوون (هــ. ئستۆف) و (ك . برۆگمان) و (هرمـان پـۆل) و (ك. ڤرنر) که چه‌نده‌ها بیروڕای بنه‌ڕه‌تیان لـه زانـستی مێـژووی زمـان لـه بواری ده‌نگه‌کان و شێوازه‌کان و توێژینه‌وه‌ی خوازراوی زمانه‌وانی پێشنیاز کـرد ، به‌و حیسابه‌ی که ئاماژه‌یه‌کی گشتییه بۆ مێژووی زمانه‌که.

یه‌کێك له لایه‌نگرانی ئه‌م قوتابخانه‌یه‌ی زمانزانی تازه گه‌ر (هرمان پـۆل)بـوو (١٨٤٦ – ١٩٢١) ، که له په‌رتووکه‌کـه‌ی خۆیـدا (Principles)، تیـۆری ئه‌م پڕۆگرامه زمانه‌وانییه‌ی خسته ڕوو و تیایدا وتی : بۆ ئه‌وه‌ی گـرفتی زمـان به‌شێوه‌یه‌کی زانستی سه‌رکه‌وتوو چاره‌سـه‌ر بکرێـت ، پێویـسته چاره‌سـه‌ریه‌که مێژوویی بێت[٢٤].

ئه‌م گروپه جه‌ختیان له‌سه‌ر ئه‌وه کرده‌وه که پیته‌کانی زمانه مردووه‌کان به هیچ شێوه‌یه‌ك گونجاو نین بـۆ به‌خـشینی زانیـاری سـه‌باره‌ت بـه درکاوه‌کـان ، له‌به‌رئه‌وه پێویسته لێکۆڵینه‌وه ئاڕاسته‌ی زمانه زیندووه‌کان بکرێت. له‌سه‌ر ئه‌م بنه‌مایه‌ش زمـان و بـه‌کارهێنراوه‌کانی ئـه‌وروپا بوونـه جێـی گرنگـی پێـدانی ڕێزماننووســـه لاوه‌کـــان ، پاشـــانیش هـــه‌ر لـــه‌وێوه توێژینـــه‌وه‌ی شـــێوازه زمانه‌وانییه‌کان چاو پێداخشانی زمانه‌وانی و ده‌رچوونی نه‌خشه‌ی شێوازه‌کان له‌م قۆناغـه‌دا ئه‌نجامدرا[٢٥].

هەروەها (ڕۆبنز) ئەوەی ڕوونکردەوە، کە کۆمەڵی ڕێزماننووسە لاوەکان وادەبینن کە زمان بوونێکی ڕاستەقینەیی نییە بە دوور لە ڕای وتەبێژەکان، ئەم بۆچوونەش فەلسەفە و میتۆدی زمانەوانی ئەم کۆمەڵە بەرجەستە دەکات[٢٦].

لەلایەکی تریشەوە کۆمەڵێکی تری ئەڵمانی پەیدابوون کە تێڕوانینێکی تری داهێنانکارانەیان لە بواری زمانەوانیدا تۆمار کرد و ، توێژینەوە زمانەوانیەکانیش بە کاردانەوەیەکی بەهێزی بیروڕای ڕێزماننووسە لاوەکان لەقەڵەمدا کە پێی دەوترێت (بازنە نموونەیەکان یان بازنەی جوانی ناسان) ، پێشەوای ئەم کۆمەڵەش (K. Vossler)، کە زانایەکە خەڵکی میونخ بوو و لە هۆگرانی زانای ئەڵمانی خەڵکی میونخ (هامبوڵت) و فەیلەسوفی ئیتاڵی (کروشیە – B. Croce) بوو ، لایەنگرانی ئەم قوتابخانەیە جەختیان لەسەر گرنگی تاکی قسەکەر کرد لە ئەنجامدان و گۆڕانکاری پێ کردنی زمانەوانی لە هەریەك لە جۆرەکانی دا ، بەهەمان شێوەش گرنگییەکی فراوانی دا بە تواناکان و داهێنانکارییە زمانەوانییەکانی مرۆیی[٢٧] ،جا ئەم بازنە زمانەوانییە هێڵی شیکردنەوە گشتییەکەی بۆ زمان لەم نەخشەیەی خوارەوەدا بەرجەستە دەبێت:

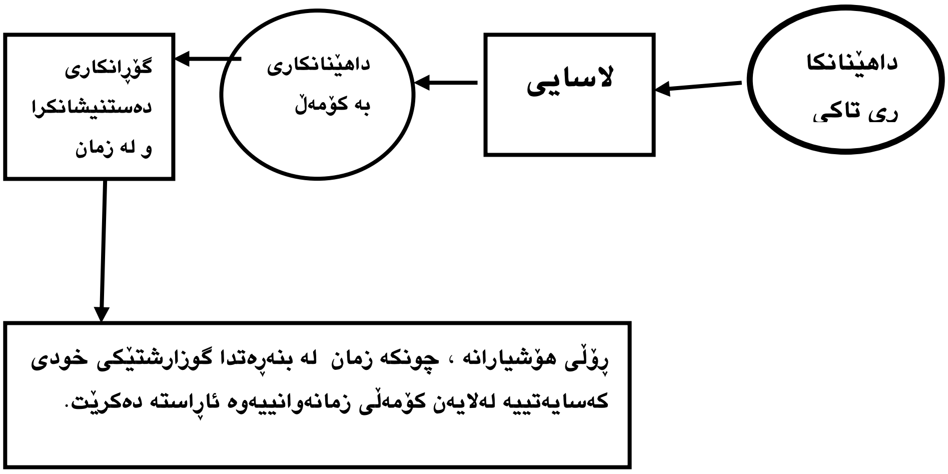

ئەو ڕەخنەیەی کە ئاڕاستەی ئەم کۆمەڵە کرا، ئەو جەخت کردنەوە بەردەوامە بوو لەسەر زمانی ئەدەبی و ، زۆریش بە زیادەڕەوییەوە گرنگیان بە توخمی جوانناسی دا لە بەرەو پێشڤەچوونی زمانەکان ، بە هەمان شێوەش جەختیان لەسەر درکاوەکان کرد، وەك مەسەلەیەکی یەکجارەکی بێ یەك و دوو زیاتر لەلایەنە نووسراو و تۆمارکراوەکان چ لە پێکهاتەی گوزارشتەکان و چ لە بونیادی زمانەوانیدا ، جا بازنەی ڕێزماننوسە لاوەکان ئەم بۆچوونەی بونیادی پێکهاتەیی بە چالاکییەکی کۆمەڵایەتی بێ سەروبەر ناوزەد دەکەن ، لەبەر ئەوە لە کاتی توێژینەوەی زماندا نابێ وەکو ڕاستەقینەیەك وەریبگرین(٢٨)، لەوەش دەچێ بازنەی نموونەییەکان لە دووتوێی دەرەنجامی بیروڕاکانی ڕێزماننووسە لاوەکان بووبێ،کە ئاڕاستەکانی بەسەر بوارە جۆراوجۆرەکانی توێژینەوە زانستیەکاندا دابەش بوون و بەشێوەیەکی کارا بەشداری لە پتەوکردنی لایەنەکانی توێژینەوەی زانستی زمانەوانی(فۆنۆلۆجی وفۆنەتیك وفۆنیمتریا)دا کرد.

قوتابخانەی ئەڵمانی لە مێژووی زمانەوانیدا ، هەر لە سەرەتای سەدەی بیستەمەوە بەرهەمی مەزنی بۆ ئەم زانستە تۆمار کرد:

- هـ . جۆنزمان ـــ فۆنیم و جۆرەکانی ـــ ١٩٠٢.
- و. گیسبیرسن ـــ بنەماکانی زانستی فۆنەتیك ـــ ١٩٠٥.
- ئیریك دراخ ـــ دەروازەیەك بۆ پەروەردەکردنی دەنگی مرۆیی ـــ ١٩١٩.
- جۆنتر ئیلز ـــ بەراوردکردنی دەنگەکانی ئاخاوتن ـــ ١٩٢٣.
- م . بارکیر ـــ کورتەیەك لە ئاوازی زمانی ـــ ١٩٢٥.
- ل. شیلینگ ـــ لێکۆڵینەوەکان لەبارەی ئاخاوتن و ئاوازەوە ـــ ١٩٢٥.

* س. شتومبف ـــ پێکهاتەی بیستن لە دەنگەکانی ئاخاوتن ـــ ١٩٢٧.
* پاول مۆزیس ـــ کورتەیەك لە فۆنەتیکی تاقیکردنەوەیی ـــ ١٩٣٠.
* ی. تسفیرنار ـــ لێکۆڵینەوە بنچینەییەکانی فۆنۆمیتەری ـــ ١٩٣٦.
* لونارد هنترش ـــ پێوانەکردنی کاتی فۆنیمە نەبزوێنەکان ـــ ١٩٤٠.
* ئا. بانکۆتسیلی ـــ ئەتڵەسی زمانی ئەڵمانی ـــ ١٩٤٠.
* هانز کریش ـــ بنەما گشتییەکانی زانستی ئاخاوتن ـــ ١٩٥٤.
* ئیلەرمایر ـــ فۆنیمە بەتاڵەکان ـــ ١٩٥٣.
* فردیش کانز ـــ زمانەوانی دەروونناسی ـــ ١٩٥٦.
* کارل هارتلیب ـــ دەنگسازی مۆزیکی مرۆیی ـــ ١٩٥٩.
* ئینجبورگ جیریکا ـــ بنەما نوێیەکانی زانستی فۆنۆژی ـــ ١٩٦٠.
* جێرهارت بمیە ـــ بنەماکانی زانستی ئەلۆمۆرف ـــ ١٩٦٩.
* جیرهارت لیندر ـــ میتۆدی دەنگسازی پراکتیکی ـــ ١٩٧٨.

قوتابخانەی ئینگلیزی
British School

بۆچوونەکانی قوتابخانەی ئینگلیزی لەبواری توێژینەوە زمانەوانیەکاندا یەك هێڵێکی ڕاست و خاوەن میتۆدێکی چەسپاو نەبوو ، بەلاّم ئەم حالّەتە هەر لە چەرخی ڕێنسانسەوە ڕاستە شەقامێکی هزریی گشتی بوو ، کە لە ڕووی پراکتیکیەوە جەختی لەسەر مەسەلە دەنگیەکان دەکردەوە ، وەکو چاکسازی لەبواری خەت و نووسین و فێربوونی زمانەکان و داهێنانی هێما ئەبجەدیەکان و سیستەمە دەنگییە تازەکان و سیستەمە دەنگییە گشتییەکان ، ئەم قوتابخانەیە چەند ئەندامێکی لێهاتوو و ناسراوی گرتەخۆی ، وەکو:-

ئیلیس

پیتمان

لێپسیوس

هنری سویت

دانیال جونز

گاردینار

هولیدەی

فیرپ

بێرنێت

ویلیام جۆنس

ئەم گروپە بەشێوەیەکی گشتی جەختیان لەسەر توێژینەوەی لایەنە دەنگیەکانی زمان کردەوە ، بۆ نموونە(هنری سویت) (١٨٤٥-١٩١٢) هەروەکو لە

پەرتووکەکەیدا(Hand book of phonetics)ڕوونی دەکاتەوە کە جەخت دەکاتە سەر لایەنە هاوتەریبە وەسفسازەکان ، چونکە لەوێدا زاراوەی فۆنیم دروست دەبێت ، جا (دانیال جونز)ی زمانەوان زاراوەی(فۆنیم)ی قۆستەوە و لەسەر بنەمای ئەو زاراوەیە دەستی بە بونیادکردنی زمانەوانی کرد ، ئەمەش لە کۆششە شیکردنەوەکانی دەردەکەوێت کە لە زمانی ئینگلیزیدا ئەنجامی دا و بەگشتی لە پەرتووکی (outline of English Phonetics)دا خستە ڕوو ، کە لە سالّی (١٩١٤)دا دەرچوو ، کاتێکیش کە گرفتی (فۆنیم) و حالّەتی بوونی سەری هەلّدا ، هەر لەوکاتەشدا مقۆمقۆیەکی تێروتەسەل سەبارەت بە ماهیەت و سنور و پێکهاتە و لایەنەکانی پراکتیزەکردنی لە ئارادا بوو[٢٩].

شان بە شانی فۆنیمیش لە پەرتووکەکانی ئەم قوتابخانەیە ، ئادگارە ناکەرتیەکان سەریان هەلّدا ، کە هێز و ئاواز و –کەرت- لە خۆدەگرت ، هەروەها (دانیال جونز)یش لەسەر ڕێگەی مامۆستاکەیەوە (هنری سویت) ڕێچکەی کرد و ، هەولّی فراوانکردنی ئەم بازنە زمانەوانییەیدا ، بەتایبەتی لەلایەنی پراکتیکیەوە. بەلاّم (جاردنر) گرنگی بە لێکۆلّینەوەی دەنگی دا و ، چەند پەرتووکێکیشی دەربارەی دەنگەکانی زمانی عەرەبی و تێبینیەکانی دەنگی عەرەبەکان لە بواری (نەبزوێن) و (بزوێن) و (تیۆری ئاخاوتن) و (زمان) نووسی.

بەلاّم قوتابخانەی ئینگلیزی لە گۆڕەپانی توێژینەوەی زمانەوانی تەنها لەسەر دەستی زمانەوانی ئینگلیزی ناودار (جۆن فێرس ١٨٩٠ – ١٩٦٠) فراوان بوو ، کە ئاڕاستەی شیکردنەوەکان جەخت دەکاتەوە لەسەر:

- له بۆچوونه زمانەوانیەکانیدا پشتی به هـزری ئەنپرۆپۆلۆجییـەکان بەسـت ، وەك(پ . مالینۆوسکی) که توانی بەو هۆیەوە ڕێچکە زانستیەکەی خۆی بەرەو پـێش بـەرێت لــە وەرگێڕانــی وشــە و ڕســتە ناوخۆییــەکانی نــاو دەقــە پەپنۆگرافییەکانی دوورگەکانی (Trobriand) بۆ زمانی ئینگلیزی.

- هەستا به پێشڤەبردنی ڕێچکەی هەنووکەیی، بەو سیفەتەی که تاکه ئـامرازە بۆ دەست نیشانکردنی واتای (فۆنۆلۆجی) که پەیوەسـتێکە لـەنێوان ڕێزمـان و دەنگ.

- تیــۆری (برۆســودیە)ی دانــا و جــەختی لەســەر جوداکردنــەوەی نێــوان پێداویستیەکانی نوسینی دەنگی و نێوان بونیادی تیۆری کردەوە ، که دوو لایەن له ڕەگەزە سەرەکیەکان بەکار دەهێنێ : یەکە فۆنیمیەکان و بروسودیەکان.

▪ جەختی لەسەر فۆنیمەکانی سەرووی کەرتییـەکان کـردەوە لـە ڕووی هێـز و ئاوازەوە ، بەو واتایەی که هەردووکیان ئاستەکانی واتـا و فۆنیمـە کەرتیـەکان ئاراستە دەکەن.

جگه لەوەی که زمانەوانیەکان بـە میتـۆدی (J. Firth) دەڵـێن زمانــەوانی فێرســی یــان زمانــەوانی بەریتانییــەکان (Firthion Linguistics British Linguistics) ، ئەویش لەبەر ئەو بۆچوونە کاریگەرانـەی سـەر میتۆدەکانی زمانەوانیە بەریتانییەکان.

جێگەی باسە جۆن فێـرس — ی بـە ڕەگـەز ئینگلیـز ، لـە شـاری (یۆرشـێر)ی بەریتانیا له دایك بووە ، له پێشدا له زانستگای (بنجاب) مامۆسـتای زمـانی ئینگلیزی بووە ، دواتر له زانکۆی لەندەن لەپاشان بۆتە پرۆفیـسۆر لـە بەشـی زمانەوانی له کۆلێژی لێکۆڵینەوەکانی ڕۆژهەڵاتی و ئەفریقی سەر بە زانستگای

لەندەن. ساڵی (١٩٤٤)یش تا (١٩٥٦) لە زانكۆی لەندەن یەكەمین پرۆفیسۆری بواری زمانەوانی بووە .

زمانەوانە بەریتانییەكان لە توێژینەوەكانیاندا هەمبەر بە میتۆدەكەی (فیرپ) نەوەستان ، بەڵكو كۆششێكی زۆریان كرد بۆ پێشڤەبردنی و شیكردنەوەی بزوێنەكان ، لەوانە (فیرپ) و زمانەوانی ناسراو (هالیدای) لە تیۆری (ڕێزمانی سیستەمی) (Systemic Grammar) ، كە سێ ڕەگەزی هەیە:

أ. ڕووخسار (شێوە)

ب.مادده

ج. ڕێچكە (بەكار هێنان)

تیۆری هالیدای تیۆرێكی سەر بە قوتابخانەی ئینگلیزییە ، ئەم تیۆرە ناوی ڕێزمانە سیستەمیەكانی لە خۆگرت ، بەم شێوەیە تیۆری هالیدای (ڕێزمانە سیستەمییەكان) یان (زانستی زمانی سیستەمی) گرتە ئەستۆ ، بەشێوەیەك كە لە بەرهەمهێنانی چاك و دروستی تیۆری (فیرپ)دا چڕدەبۆوە. ئەو تیۆرەی كە گرنگیەكی زۆری بە (فۆنۆلۆجیا)دا ، زیاتر لەوەی گرنگی بە ڕێزمان و تیۆری زمان و شیكردنەوەی زمانەوانی بدات (بەپێی قسەی ڕۆبنز). لە كۆتایدا ئەوە ماوە بڵێین كە زمانەوانییە بەریتانییەكان زیاتر گرنگیان بە دیاردە فۆنۆلۆجیەكان داوە وەك لەوەی كە گرنگی بە ڕێساكان بدەن. لە بەرهەمەكانی ئەم قوتابخانەیە لە بواری زمانەوانی ، ئەمانەن:

✱ هالۆرد پالمر ـــ بنەمای لێكۆڵینەوەی زمانەوانی ـــ ١٩٢١.

ـــ بنەماكانی زانستی فۆنەتیكی ئینگلیزی ـــ ١٩٢٢.

ـــــ ئاوازی ئینگلیزی ـــ ١٩٢٣.

✵ گراهم بێڵ ـــ تیۆری فۆنیمە بزوێنەکان ـــــ ١٩١٤.

✵ و. گاردنەر ـــــ فۆنەتیکی زمانی عەرەبی ـــــ ١٩٢٥.

ـــــ تیۆرەکانی زمان و ئاخاوتن ـــــ ١٩٣٢.

✵ دانیاڵ جۆنز ـــــ کورتەی فۆنەتیکی ئینگلیزی ـــــ ١٩١٤.

ـــــ فەرهەنگی دەربڕینی زمانی ئینگلیزی ـــ ١٩١٧.

✵ جۆن فێرس ـــــ کەسایەتی و زمان لە کۆمەڵگادا ـــ ١٩٥٧.

ـــ کورتەیەکی تیۆری زمانەوانی ـــ ١٩٥٧.

ـــ تەکنەلۆژیای واتاسازی ـــ ١٩٣٥.

ـــ قوتابخانە دەنگییەکانی ئینگلیزی ـــــ ١٩٤٦.

✵ میشێل هالیدای ـــ بنەچە و پێشکەوتنی تیۆری فۆنۆلۆژی چینی.

قوتابخانەی ئەمریکی

American School

لە ساڵی (١٩٢٤) کۆمەڵەی زمانەوانی ئەمریکی دامەزرا و دەستی کرد بە دەرچوونی خولاوێکی ساڵانە بەناوی (زمان) .

ئەم کۆمەڵەیە لە پێناو فۆرمەلەکردنی ڕوئیای ئەمریکی بۆ زمان کۆششی دەکرد ، کە پاشان ئاڕاستەیەکی زانستی لەسەر دەستی کۆمەڵێك لە زمانەوانە ئەمریکییە ناسراوەکانی لێ دروست بوو ، کە مۆرك و ئەدگاری ئاشکرا و ڕوونی هەڵگرتبوو ، کە ئەمانە بوون:

فرانز بواز

هاریس

هۆکێت

پایك

هال

گلیسۆن

ساپیر

بلۆمفیلد

چۆمسکی

جا ئەم دەستەیە بە چالاکی و لێهاتووی ناسرابوون بە تایبەتی لە پێکهاتی ڕەهەندەکانی سیستەمی زمانەوانی ، بۆیە زانستی زمانەوانی لە ئەمەریکا لە بواری توێژینەوەی زانستی بەرنامەئامێز و میتۆدگەرادا گەیشتە پلەیەکی پێشقەچوو.

بەڵام (فرانز بواز) پێش ئەوەی دەست بداتە توێژینەوە زمانەوانییەکان ، ئەوا شارەزایی لە فیزیا و جوگرافیادا پەیدا کرد ، بۆیە توانی لە دەلاقەی ئەو دوو زانستەوە شارەزایی لە (کەینونەی دەنگی) و پلەکانی گواستنەوە و کاریگەرییەکانی لە ئاراستە کردنی ڕووداویی زمانەوانیدا پەیدا بکات.

بەهەمان شێوە شارەزاییەکی زۆری لە بواری ئەنپرۆپۆلۆجیادا پەیدا کرد و سوودێکی گەورەی لە پێداوەکانی ئەو زانستە وەرگرت و خزاندیە چوارچێوەی توێژینەوە زمانەوانییەکانی خۆیەوە . بۆیە کۆششەکانی لەم بوارەدا بە پێشەکییەکی زیندوو دادەنرێت بۆ زانستی زمانەوانی وەسفی ، جگە لەمەش (فرانز بواز) لەو بوارەدا بە مامۆستای نەوەکانی دوای خۆی لەزمانەوانە ئەمریکییەکان دەژمێردرێت ، (بلۆمفیلد) دەربارەی ئەم زانایە دەڵێت (مامۆستای هەموومانە ، جا بەهەر مانایەك بێت)[٣٠].

(هاریس و هوکت و بایك) کۆششەکانیان لە بواری توێژینەوە زمانییەکاندا دیار و زانراوە ، بەڵام دیارترین و ڕوونترین و جیاکارترین و کاریگەرترینی ئەو زانایانە لەم بوارەدا (ئیدوارد ساپیر) و (لیونارد بلۆمفیلد) و (نەوام چۆمسکی) بوون.

(ئیدوارد ساپیر) پسپۆڕی زمانی ئەڵمانییە و توێژینەوەکانی سەبارەت بە زمانەکانی هیندۆئەورووپی ئەنجام دا و قوتابی (فرانز بواز) بوو ، لە زانکۆکانی (شیکاگۆ) و (یل) خوێندنی بواری ئەنپرۆپۆلۆجی تەواو کرد .

تێڕوانینی (سابیر) لە بواری زماندا لەم خاڵانەی خوارەوەدا چڕ دەبێتەوە:

١. (ساپیر) لە پشکنینی دیاردە زمانەوانییەکاندا بە ئاستەکانی (گوزارشت) و (ناوەرۆك) پشتی بەستبوو ، لەم ئاکارەشیدا وەکو زمانەوانە بونیادگەرەکان

مامەڵە دەکات ، زمان لەلای ئەم زانایە (بونیاد و ڕوخسارە) و لەسەر توخمە دەنگیەکان بونیادنراوە و دەیان بەستێتەوە و پەیوەندییەکی دیاریکراو و ڕۆڵ و فەرمان و چەندیەتییەکی تایبەت و سەربەخۆییەکی تەواوی هەیە ، بەشێوەیەك کە لە ماددە هەست پێکراوەکە جیای دەکاتەوە.

٢. بە تێڕوانینێکی ڕوونەوە (فۆنەتیك و فۆنۆلۆجیا) جیادەکاتەوە ، هەروەها (فۆنەتیك) بەشێوەیەکی ڕێك وەسف دەکات ، لە توخم و بەها زمانەوانییەکانی بە وردی دەکۆڵێتەوە و ، لەسەر فۆنیم و پێکهاتە شێوەکاریەکانی هەڵوەستە دەکات ، فۆنۆلۆجیاش وا وەسف دەکات کە ڕەنگدانەوەی لایەنی فەرمانی ناو چوارچێوەی پێکهاتەکانە جا چ بەشەکی بێ یان گشتی و گشتگیر بێت.

٣. لە پێداوەکانیدا هەندێك جار پشت بە بزاوتی فۆنۆلۆجیای ناو چوارچێوەی پێکهاتەکان دەبەستێت.

٤. زمان لەلای ساپیر خاوەن (چەند)ێکی بەس و تێروتەسەلی توخمە دەنگییەکانە و بەشی نیازمەندییەکانی پەیوەست بوونی کۆمەڵایەتی و ژیاری دەکات ، لەبەر ئەوەی زمان لەگەڵ نیازمەندیەکانی کۆمەڵی زمانەوانی بە شێوەیەکی نەرمی و بەهێز و دامەزراو مامەڵە دەکات، و دەست بە پێداوەکانی ورد و درشتەکانی و ڕێچکەکانی بزاوتە ڕەنگاڵەییەکانییەوە دەگرێ.

٥. لەگەڵ قوتابییەکەی خۆی و(وۆرف) بەشداری لە فۆرمەلە کردنی گریمانەیەکدا کرد ، پاشان بەناوی هەردووکیانەوە ناسرا ، ئەم گریمانەیە وای بۆ دەچێت کە ناتوانرێت زمان و هزری مرۆڤایەتی لە یەك جیا بکرێنەوە ، چونکە زمان هزری وتە و بێژەکانی خۆی دروست دەکات ، زمانەکان جیاوازن ، لە

بەرئەوەی خودی ئەو زمانانە بەکارهێنەرانی بە تێفکرین و جولاندنی هـزری لـە شتەکان پابەند دەکات.

بۆیە دەرەنجام دەبێتە هۆی جیـاوازی و جـودایی لـە بۆچـوونی مرۆڤـــ بـۆ دەوروپشتی خۆی ، ئەمەش مانای ئەوەیە:

< هەموو جیاوازییەك لە ڕێكخستن > هەمبەریەك دەبنەوە < لەگەڵ جیاوازی كۆمەڵی دەوروپشتی دەرەكی.

بەڵام (لیونار بلومفیلد) لە هەموو زمانەوانە ئەمریکییـەکان زیـاتر جـەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە توێژینەوەی زمانەوانی بکاتە (زانست) ، لە کاتێکدا کە هاوکوفانی ئەو مەسەلە زمانەوانییەیان بەرەو لایەنـە ماددییـەکانی شـتەکاندا پەلکێش دەکرد.

(بلۆمفیلد) لە زمانی ئەڵمانیدا پسپۆڕ بوو و لەسەرەتاوە زیاتر گرنگـی بـەم زمانەدا ، پاشان بەرەو توێژینەوە زمانەوانییە گشتییەکان هەنگاوی نـا و ، بـە میتۆدگەراییەکی مێژوویی لە مەسەلە زمانیەکانی دەکۆڵیەوە ، پـاش ئـەوەش دەســـتی بـــە توێژینـــەوەی لایەنـــە بونیادییـــە زمانەوانییـــەکان کـــرد و ، پەرتووکێکیـــشی بـــەناوی (زمـــان ـــــ Language) نووســـی کـــە بـــە سەرچاوەیەکی گرنگی لێکۆڵینەوەی زمانـەوانی ئـەمریکی لەقەڵـەم دەدرێـت ، لەلایەکی تریشەوە بەوپەڕی کاراییەوە بەشداری لە ئامـادەکردنی بەرنامـەکانی فێربوونی زمانە بیانیەکاندا کرد ، بە پشت بەستن بە ڕێچکەی پەیوەست کردنـی ڕاستەوخۆ لەنێوان خوێندکاران و فێربووانی زمـانی دووەم و شـارەزایانی زمانـە زگماکەکە.

(بلۆمیفلد) لە بۆچوونە زمانەوانییەکانیدا لەژێر کاریگەری (لیسکن و برۆگمان)دا بوو ، کە لەلایەنگرانی کۆمەڵەی زمانەوانی ڕێزماننوسە لاوەکان بوو ، هەروەها بیروڕاکانی زانای سانسکریتی (W.D.Whitney)ی لە توێژینەوەکانیدا پیادە دەکرد. جگە لەوەی کە بەشداری لە دامەزراندنی کۆمەڵەی زمانەوانییە ئەمریکیەکان کرد ، لە لایەکی تریشەوە قوتابی بوونی بۆ مامۆستای (دەروونناسی) (A.D.Weiss) سالّی (١٩٢١) کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئەوە هەبوو کە بەرەو تیۆری ئاکاری لە زانستی دەروونناسیدا هەنگاو بنێت.

بیروڕاکانی (بلۆمفیلد)ی زمانەوان لەم خالآنەی خوارەوەدا چڕ دەبێتەوە:

١.(بلۆمفیلد) جەختی لەسەر ئەوە دەکردەوە کە واتا ڕێگاکانمان بۆ والآ دەکات ، تاکو لە شێوە زمانەوانییەکان بکۆڵینەوە ، هەروەها دەقی بێژراو لە خودی خۆیدا هیچ گرنگییەکی نیە تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێت کە هەڵگری واتا بێت.

٢.هەموو ئەو توێژینەوانەی کە جەخت لە سەر دەنگەکانی ئاخاوتن دەکەنەوە بەبێ بە ئیعتیباردان بە واتا ، توێژینەوەیەکی ئەوتۆن ، کە بۆیان هەیە لە بواری ئەزموونیدا پۆلێن بکرێن ، لەبەرئەوە ناتوانرێ لە ڕوونکردنەوەی لایەنەکانی وێکچوون و جودایی لە شێوە زمانەوانییەکان پشتی پێ ببەسترێت ، تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێت کە دەگەڵ مانادا هەماهەنگ بێت.

٣.شکڵی زمانەوانی دەگەڵ واتادا جوتن و لەلای ئەم زمانەوانە دوو جۆرن:

- ڕووخسار سنووردارەکان.
- ڕووخسارە ئازادەکان.

ئەم دووجۆرە ، یەکەمیان بەشەکانی یەکە زمانەوانیەکانــە ، کەچــی دووەمیــان یەکە زمانەوانییە تاکەکان و دووانییەکانە ، جۆری یەکەم (ناسەربەخۆ) و جۆری دووەمیش (سەربەخۆ)ی پیێ دەگوتریێ.

٤.(بلۆمفیلد) گرنگی بە شتێك دا ،کە لــە بــواری زمانــەوانی (بونیادگــەری)دا پێی دەوترێت (پێکهێنراوە ڕاستەوخۆکان) وەیان (پێکهاتە سەربەخۆکان) ، ئــەم پرۆگرامەش لــەلای زانــای نــاوبراو لەســەر بونیــادی ئــەوە هەڵدەســتێت ، کــە پێکهاتەی تەواو و هێڵێکی پان و پۆڕ و ڕاست نییە ، بــەڵکو چــەند یەکەیــەکی هەماهەنگ و گونجاوی سیستەمێکی دەرك پێکــراون. ئەمــەو (بلۆمفیلــد) کــە پێشەنگی ئەم شێوازە شیکاریەیە ، پێی وابوو کە پرۆسەی (کەرتکردن) و (بەش بەش کردن) ڕێچکەیەکی فراوانە بۆ پەی بردن بەیەکە زمانەوانییە بچووکەکان ، تیێروانینی (بلۆمفیلد) لەسەر سیستەمی (چینەکان) بیناکراوە ، واتە (پێکهاتە) لە (چینەکانی پێکهاتەکان) دروست بووە ، نەك لە تۆخمە گونجاوەکان وەکو:

﴿خالیدی دەوڵەمەند داوای یارمەتی لەخەڵك دەکات﴾

خالد + اثری + یطلب + العون + من + الناس

١ ٢ ٣ ٤ ٥ ٦

بەڵام پێکهاتەی چینایەتی لەلای (بلۆمفیلد) لە لوتکەوە دەســت پــیێ دەکــات و دەگاتــە بنکــەکانی خــوارەوە. جــا ئــەم تەرحــەی شــیکردنەوەی زمانــەوانی ، ناسراوترین شــێوازە زمانەوانییــەکانی بــواری توێژینــەوە و تیــۆرە زمانەوانییــە هاوچەرخەکانە . بــەڵام هەنــدێك لــەو زانــا زمانەوانیانــە وا دەبیــنن کــە ئــەم شیکردنەوەیە جۆرێــك لــە بــیێ دەســەڵاتی و کــەم و کــورتی تێدایــە ، چــونکە پرۆگرامێکی ڕواڵەتی و شکڵی ڕاســتەوخۆیە و توانــای پاڵپــشتکردنی توێــژەری

زمانەوانی نییە لەسەر هەڵهێنجانی مانا و شرۆڤەدانی تەواوی زمانەکە ، لەوەش دەچێت کە ڕستەی پرسیار ئامێز و سەرسوڕهێنەر و حاڵەتەکانی (بکەردیار) و (بکەرنادیار) و ئەو پێکهاتانەی کە چەند ڕوویەك لە ڕووننامە بەڵگە ئامێزەکاندا هەڵدەگرن ، زۆر دوورن لە تواناکانی ئەم پرۆگرامە سەبارەت بە پەی بردنی بە سازدانی ئەم تەرزە شیکردنەوانە ، با ئێستاش ئەو پێکهاتانە ببینین کە (پ.د. نیهاد ئەلموسەوی) خستویەتیە ڕوو(٣١):

- لەلای دەرگا چاوەڕێم کە / مۆزەخانە تازەکە .

مۆزەخانە / تازەکە

- داوام کرد سەرم لێ بدا / سەرلەبەیانی.

(ئاوەڵکاری کاتی) بۆ (سەردان)

(ئاوەڵکاری کاتی) بۆ (داوا)

چونکە لەم حاڵەتەدا لایەنی دەست نیشانکردنی کات تووشی لار و لەوێری دەبێت ، ئەویش لە کاتی جوڵەی ڕێچکە ئاوازسازەکان و هەڵوەستەکانی ئاخاوتن.

لەگەڵ یەکەمدا: داوام کرد کە سەرم لێ بدا / سەر لە بەیانی.

لەگەڵ دووەمیشدا: داوام لێ کرد / کە سەرم لێ بدا سەر لە بەیانی.

لەوەش دەچێت کە ئەم میتۆدە هەر لەسەرەتای دروستبوونیەوە فێرکاری بووبێت ، زۆر لە ڕێزمانزانانی عەرەب لە سەدەی دووەمی کۆچی لەسەر ئەم شیکردنەوەیە هەڵوەستەیان کرد بۆ ساناکردنی سیستەمەکانی پێواندنیان ، چونکە کاتێك کە (شیکردنەوەی) ئەم ڕستەیە دەکەین (خرجت ليلى ترجو لقاء اخيها): بۆ کاری هەڵوەشاندنەوەکە و بۆ پێکهاتە ڕاستەوخۆکان سەر دەکێشێ ،

جا له سەرەتاوه له (فعل)کەوه دەست پیێ دەکات. خرج + التاء + لیلی (مقصور) + الفعل (الموثق بالواو المدیة) + لقاء (قد نخرج من التخفیف عن الهمزتین + اخیها ((لەوانەیە پەنا بۆ هەڵوەشاندنەوەی بەرین)). ئەم تونخمانه بە وێنەیەکی هزری دەرك پیێ کراوەوە پەیوەستن ، کە سیستەمەکانی پێوانەی پێکهاتەکە پەلکێشی کردوون.

٥. دابەشکردنی (Distribution) ڕەوشت کارێکی زمانەوانی ترە ، کە (بلۆمفیلد) و لایەنگرانی لە خاوەنانی قوتابخانەی زمانەوانی ئەمریکی پیادەیان کرد. ئەم پرۆگرامە شیتەڵکاریە لەژێر ڕووناکی قوتابخانەی ڕەوشتکاری (دەروونناسی) ڕێچکەی کرد ، بەم شێوەیەش چەمك و ماناکان دەچنە بواری پسپۆڕی دەروونناسانەوە ، جگە لەوەی کە ئەم مانایانە چەند یەکەیەکی ئاوازەین کە لە ئاخاوتن دەچن ، ئەمەش لەلایەن قسەکەرەوە پێوستی بە زانیاریەکی تەواو دەربارەی دەوروبەرەوە هەیە [٣٢].

ئەم ڕێچکەیە لەسەر پرەنسیپی (جێگۆڕکێ)ی یەکە زمانییەکان دامەزراوە لە بواری دەست نیشانکردنی ئەو بەشەی کە سەر بە لایەنەکانی ئاخاوتنە :

ئەو { (پیاو ـــ بەرنامە) نیگەرانیەکانی لابرد } لە (بەرنامە ـــ پیاو)

ئاماژەیەکی ڕواڵەتی هەیە ، لە ڕاستیدا ئەم مەسەلەیە لە ڕێزمانی عەرەبیدا ڕوون و ئاشکرایە ، بەتایبەتی لەو حاڵەتەدا کە ڕێزمانزانانی عەرەب دەست دەدەنە تۆمارکردنی پلەکانی هەریەك لە (ناو) و (کار) و (پیت)[٣٣]. (ڕۆبنز) پێی وایە (ساپیر) و (بلۆمفیلد) هەمبەریەك و وەك یەك وان ، بگرە لە بابەتە زمانەوانییەکان و شرۆڤەکردنی دیاردەی زمانەوانی تەواوکەری یەکترین.

هەروەها بە بۆچوونی (ڕۆبنز) ، توێژینەوەکانی (بلۆمفیلد) زانستین و پشت بە شرۆڤەی میکـانیکی دەبەسـتێت بـۆ زانـست و ، جـەخت لەسـەر شـیتەڵکاری فۆرمی (Formal) دەکاتەوە، لە هەمبەر ئەمەشدا (ساپیر) پشت بە شێوازی دۆزینـــەوە دەبەســـتێ ، لـــە هـــەمان کاتیـــشدا جـــەخت دەکاتـــەوە لەســـەر پەیوەندییەکانی ئەم بابەتە بە ئەدەب و مۆسیقا و ئەنپرۆپۆلۆجیا و دەروونناسـی ، (ســاپیر) بیروڕاکــانی خــۆی لــە پەرتووکێکــدا بــەناوی (Selected writings) خستە ڕوو.

کاریگەری (بلۆمیفیلـد) لەسـەر توێژینـەوە زمانەوانیـە ئەمریکیـەکان بـە هەموو شێوەیەك ڕوون بوو ، ئەویش لە ڕوانگـەی پـشت بەسـتنی بـە پرۆگـرام گەرایەکی زانـستی و ئاشـکراوە بەشـێوەیەکی ئـەوتۆ ، کـە سـەردەمی پـێش (چۆمسکی) بە (ماوەی بلۆمفیلد)ی ناسراوە.

قوتابخانەی زمانەوانی ئەمریکی جەختی لەسـەر بۆچـوونەکانی (بلۆمفیلـد) کردەوە سەبارەت بە شیکردنەوەی ڕواڵەتی زمان بە پشت بەسـتن بـە (فـۆنیم) و (ئـەلۆفۆن) وەك یەکـەی بنـەڕەتی لـە پرۆسـە شـیکردنەوەکاندا ، لـە سـاڵانی شەستەکانیشدا زمانزانی ئەمریکی (کینیت بایك) (K. L. Pike) تیۆرێکی تازەی داهێنا کە لەوە دەچوو لقێکی تیۆری پێکهاتە ڕاسـتەوخۆکانی بلۆمفیلـد بێ لە بواری ڕێزماندا ، ئەم تیۆرە بـەناوی تیـۆری قالبـەکان – وەیـان تیـۆری تەجمیمی – (Tagmemic Theory) ناسراوە و وێنەی کرۆکی تیۆرەکەش ئەوەیە کە زمان لە کۆمەڵە قالبێك (Tagmemes) پێکهاتووە.

خالد يلعب الكره.

خالد ←——— ١ Tameme ـ اسم ـ مفرد ـ مرفوع ـ مبتدأ.

یلعب ———◄ ٢ Tameme ـــ فعل _ مضارع ـــ مرفوع ـــ مبتدأ.

الكرة ———◄ ٣ Tameme ـ اسم ـــ مفعول بهِ ـــ منصوب .

پێكهاتــه لــه (٣ ـــ ٢ Tameme) Tameme ژمــاره ٤ (الخبرــــ) پێكدێنێت و ـــ هەموو (تاجیمێك) له چەند توخمێك پێكدێت.

ئەم قالب بوونەش ڕەنگدانەوەیـەكی (فەرمانـە ڕێزمانییەكـە)یـەو ڕێزمـانی عەرەبی هەر له دێر زەمانەوه ئەم پڕۆگرامەی ناسیوه ، لەبەر ئەوەیـە كـە ئـەم پڕۆگرامه له توێژینەوەی ڕێچكه ڕێـساییەكانیدا گرنگییـەكی ئـەوتۆی نییـە ، بەڵام له توێژینەوەی زمانه ئەوروپییەكاندا زۆر گرنگه ، بەتایبـەتی كـە زمانـە بیانیـەكان ناگەنــە ئــەو پلــە باڵایــەی كــە زمــانی عــەرەبی لــە هۆنینــەوەی پێكهاتەكانیدا پێی گەیشت ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم مەسـەلەیە بـۆ گرنگـی دان به (بونیادگەرایی) ڕاپێچمان دەكات ، ئـەویش لـە دەلاقـەی ئیجراكـاری و دۆزینەوەكانی پێكهاتەكان و خزمەتگوزاری دۆزی زمانـە ئەوروپییـەكان ، ئـەم تیۆره (تەجمیمیەش) تەكنیكه وەسفسازەكانی دەرخست ، وەكو:

(الفجوة ـــ slot) (المسد المالی ـــ Filler) (پێگە ـــــ ـــــ Losation) (تێكرا ـــــ Qualifier) (كات ـــــ Chronic) (بەرژەوەندخواز ـــــ Beneficiary) بەڵام هەندێك له زمانزانەكان ئەم تیۆره به چەند چـەمكێك یان زاراوەیەكی (سەرووی زمانەوانی) و ناڕواڵەتی له قوتابخانەی ئـەمریكی لـە قەڵەم دەدەن ، له پاشاندا له نیوەی سەدەی بیـستەم ، زمـانزان (ئـەفرام نـوام چۆمسكی) (Avram Noam Chomsky) پەیدا بوو ، كه به هـزره ماتماتیـك سازەكەی خۆی ڕێچكەی توێژینەوه زمانەوانییـەكان لـە بـواری شـیكردنەوەیدا زیـاتر دەوڵەمەنـد بكـات و ڕووننامـەكانی دیـاردەی زمانـەوانی بخاتـە ژێـر

چاودێرییەوە ، بەڵام بۆچـوونەکانی چۆمـسکی زمانـەوان ، خـاوەن پێگەیـەکی مەزن نەبوو لە بوارەدا ، بەڵکو بۆچـوونەکانی زیـاتر ڕەنگدانـەوەی بیروڕاکـانی (بلۆمفیلـد) بـوو ، ئێمـەش بـەم پەلەیـە نـاتوانین سـەرتاپای بـیر و بۆچـوونە زمانەوانیەکانی (چۆمسکی) بخەینە ڕوو ، چونکە ئەو بیروڕایانە لە بواری چـڕ و دەوڵەمەندی کۆششە زمانەوانییـە تازەکانـە ، کـە پێویـستی بـە ئەنجامـدانی توێژینەوەی دوور و درێژ هەیە.

تێبینی :

ئەم کتێبە لەم سەرچاوەوە وەرگیراوە :

د. عبدالقادر عبدالجليل ، علم اللسانيات الحديثة، الطبعة الاولى ٢٠٠٢ ، للنشر والتوزيع ـــ عمان ، ص ٢١٤ – ٢٦٥ .

پەراوێزەکان

١. البحث اللغوي عند العرب : ص٥٩.
٢. الاصوات اللغوية (د. عبد القادر جليل) ، ص ١٥.
٣. اللغة بين ثنائية التوفيق والمواصفة ـــ المسار اليوناني.
٤. الاصوات اللغوية (د. عبد القادر عبد الجليل) ، ص ١٥.
٥. البرهان في علوم القران ٣١٨/١.
٦. اللغة بين المعيارية والوصفية :ص ٩١.
٧. تاريخ عليم اللغة (مونين)، موجز تاريخ علم اللغة (ر. هـ. روبنز).
٨. دروس في الالسفية العامة: ص ٢٤.
٩. نظرية ضومسكي اللغوية : ص ٣٩.
١٠. اطلس اصوات اللغة العربية (د. وفاء البنيه ـــ ١٩٩٤) ، ص ٦٩.
١١. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ، ص ٣١٧.
١٢. المصدر نفسه ، ص ٣١٩.
١٣. المصدر نفسه ، ٣٢٠،

١٤.اطلس اصوات اللغة العربية ، ص ٦٩.

١٥.موجز تاريخ علم اللغة (ر. هـ. روبنز) ، ص ٣٢١.

١٦. الكلوسيم (Closseme) هو اصغر وحدة ذات معنى وهو مصطلع استخدمهُ Bloomfield = Closseme Morpheme.

١٧. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ، ص ٣٢٩.

١٨. انظر (موجز تاريخ علم اللغة) (روبنز) ، ص ٣٥٦.

١٩. **D.r Kahlawi. The phases symmetry in the grammer of English and Standard Arabic. Sorbonne Paris III. 1992 (ph. D. thesis)**

٢٠. البنائية ــــ د. صلاح فضل ، ص ٥٧.

٢١. المصدر نفسه ، ص ٤٩.

٢٢. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ، ص ٢٨٦.

٢٣. نفس المصدر ، ص ٣٨٤.

٢٤. المصدر نفسه ، ص٣٠٠.

٢٥. المصدر نفسه ، ص ٣٠١.

٢٦. المصدر نفسه ، ص ٣٠٤.

٢٧. المصدر نفسه ، ص ٣٠٦.

٢٨. المصدر نفسه ، ص ٣٠٦.

٢٩. انظر (الاصوات اللغوية).

٣٠. موجز تاريخ علم اللغة (روبنز) ،ص ٣٣٣. من مؤلفات اللسانيين الامريكيين:

C. F. Hpckett – ourse in modern Linguistics.
H. A. Gleason – in troduction to Descriptive Linguistics.
A. A. Hill – in troduction to Linguistics structuses.

٣١. نظرية النحو العربي ، ص ٣٤.

٣٢. هەندێجار بە قوتابخانەی (Yale) ناودەبرێت.

٣٣. عرف النحات العرب لعلامات كل من الاسم والفعل والحرف ـــ بالجر ، والتنوين والنداء ، وأل ، والفعل ، قبول قدولم لن ... وسواها. انظر علـم الصرف الصوتي (ص١٣٠ – ١٣١).

بەشی دووەم

پـراگـمـاتـیـك

پــراگــمــاتــیــك

تویێژینەوە زمانەوانییەکان لەم چەند ساڵەی دواییدا ، زۆر جەختیان لەسەر پراگماتییەت کردۆتەوە (Pragmatics) جا هۆکارەکانی ئەم گرنگی و جەخت کردنەوەیە لەسەر پراگماتیك وەك کاردانەوەیەك بۆ گرنگیدانی زانای ئەمریکی (نۆوم چۆمسکی Noam) سەری هەڵدا ، کە زمانی وەك ئامرازێکی ڕووت خستە ڕوو ، یان وەك توانایەکی عەقڵی جوداکردەوە لە بەکارهێنانە زمانەوانیەکان و بەکارهێنەرانیان و ئەو تەوزیمانەی کە پێی هەڵدەستن ، هەروەها ئەم گرنگی دانە وەکو کاردانەوەیەك لەلایەن زانایانی سیمانتیك و سیمانتێتی پێکهێنەر (Semanticists Generative) پەیدابوو ، لەوانە (ج . ل . ئۆستین ، ب . ف . ستروسۆن ، هـ . ب . گرایس ، ج . ر . سێرل). دژ بە تیۆرەکەی چۆمسکی کە بەرەو چەندێتییەکی زۆر و زەبری هزری فەلسەفی هەنگاویان نا ، کە لەم بوارەدا دەستیان بە ڕوونکردنەوەی گرنگی بەکارهێنانە زمانەوانییەکان کرد ، لە تێگەیشتنی سروشتی مرۆڤ ، تا هەنووکە زۆربەی زۆری چەمکە گرنگەکانی پراگماتیك بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ لە فەلسەفەی زمانەوە وەرگیراوە ، جا کاتێك کە کۆڵەگەکانی بواری فراوانی زانستی زمانەوانی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا چەسپاو وەکو ئەورووپا پتەو بوو ئەوکاتە ئیتر پراگماتیك ڕەوشێکی سەربەخۆی وەرگرت ، چونکە ئەو بابەت گەلەی کە پراگماتیك باسیان لێوە دەکات ، سەرنج ڕاکێش و جێی بایەخ پێدانن.

پەیدابوونی زاراوەکە و مانا گشتییەکەی

پێش ئەوەی دەست بە شرۆڤە کردنی کرۆکی ماناکانی پراگماتیك بکەین وا باشترە تیشکێك بخەینە سەر چۆنێتی سەرهەڵدانی ئەم زاراوەیە ، بەکارهێنانی تازەی ئەم زاراوەیە (پراگماتیك) (Pragmatics) بۆ ساڵی (١٩٣٨) دەگەڕێتەوە کە فەیلەسوفی زمانەوان (چارلس مۆریس Charles Morris) بۆ یەکەمجار بەکاری هێنا ، مۆریس ئەو کاتە گرنگی بە هێڵە گشتییەکانی زانستی هێما یان نیشانەکان (Semiotics) دەدا ، کە لە چوارچێوەی (ئاماژە)دا مۆریس هەستا بە جوداکردنەوەی سێ لقی جودا ، کە ئەمانەن :

١. سینتاکس (Syntax) یان (Syntactics) ، کە توێژینەوەی پەیوەندییە ڕواڵەتییەکانی نێوان هەر هێمایەکە بەوی ترەوە.
٢. سیمانتیك (Semantics) توێژینەوەی پەیوەندی هێماکانە بەو شتانەی کە ئاماژەی بۆ دەکەن.
٣. پراگماتیك (Pragmatics) توێژینەوەی پەیوەندی هێماکانە بە شرۆڤەکارانی خودی ئەم هێمایانەوە[١].

هەروەها فەیلەسوف و زمانەوانی ئەمریکی (ڕدۆلف کارناپ Rudolf Carnap)[٢] بوارەکانی هەر ئەم سێ لقە دەخاتە ڕوو و دەڵێ گەر لە بواری توێژینەوەی زمانەوانیدا ئاماژەیەکی ئاشکرا بە وتەبێژ یان بە کارهێنەری زمانەکە بکەین ، ئەوا ئەوساتە وەختە ئێمە لە بواری پراگماتیکدا کار دەکەین ، بەڵام گەر تەنها گوزارشتەکان و ئەو شتانەی کە ئاماژەی بۆ دەکەن شی

بکەینەوە ، ئەو کاتە دەگەینە بواری زانستی سیمانتیك ، لە کۆتایشدا گەر لەو ئاماژانەی گوزارشتەکان دووربکەوینەوە و تەنها هەڵسین بە شیکردنەوە پەیوەندییەکانی نێوان خودی ئەو گوزارشتانە ، ئەو کاتە دەچینە ناو بازنەی ڕێساکانی ڕستەوە ، بە گوزارشتێکی ئاسانتر دەتوانین بڵێین کە ڕێساکانی ڕستە گەر لە بواری چۆنێتی پەیوەندی وشەکان بە یەکەوە کار بکات و گەر زانستی واتاسازی بە توێژینەوەی مانا تایبەتمەندبێت ، ئەوا پراگماتیك تایبەتە بە بەکارهێنانی زمان لە ڕوانگە وەزیفییەکەیەوە ، بەو مانایەی کە پراگماتیك بۆ شرۆڤەکردنی ڕووەکانی پێکهاتە زمانەوانییەکان کۆشش دەکات ئەویش بە ئاماژە کردن بۆ فاکتەرە نازمانەوانییەکان[٣] .

بوارەکانی پراگماتیك

هەندێك لە زاناکان وەکو(مۆریس) بوارەکانی پڕاگماتیکیان زیاتر فراوان کرد ، ئەویش کاتێك کە ڕایگەیاند ئەم زانستە لەلایەنە زیندووەکانی (biofic)(ئاماژە) دەکۆڵێتەوە. واتە سەرجەم ئەو دیاردە دەروونی و بایۆلۆجی و کۆمەڵایەتیانەی کە لەکاتی هەستانی ئەو هێمایانە بۆ وەزیفەکانی خۆی ڕوودەدات دەخاتە ڕوو [٤]. ئەم بازنەیەش لەوە فراوانترە کە ئێستا ئەم زانستە گرتویەتیە خۆی ,ئەویش لەبەر ئەوەی کە لە دووتوێی پراگماتیك زانستی زمانناسی دەروونی و زمانناسی کۆمەڵایەتی زمانناسی و چەندەهاشتی تر بەدی دەکرێ لقێکە لە زمانناسی پراکتیکی لە فێربوونی زمانی زگماك و بێگانە و ئەو هۆکارە دەروونیانەی پێوەندییان بەو زمانانەوە هەیە ، دەکۆڵێتەوە ، هەروا لە خەوشەکانی قسەکردن و چارەسەرکردنیان و کردەوە دەروونی و عەقڵییە سەختەکانی سەلیقە جیاجیاکانی زمانەوانیش دەکۆڵێتەوە و زانستی زمانەوانیی کۆمەڵایەتیش لقێکی زمانەوانی پراکتیکییە ، لە کاریگەریی هۆکارە کۆمەڵایەتییەکان لەسەر دیاردە زمانەوانییەکان و جیاوازییە دیالێکتیکییەکان دەکۆڵێتەوە و زانستی زمانی دەماریی زمانەوانی دەماریی ، زانستێکە لە پێوەندی نێوان زمان و دەمارەکانی مێشك و شپرزەییەکانی دەماری زمان دەکۆڵێتەوە و چەندەها شتی تر بەدی دەکرێت.

لەکاتێکدا هەندێك لە زانایانی دی وەکو (کاتز) و (فودر) (Katzan Fodor) لەو باوەڕەدان کە بوارەکانی پراگماتیك لەوە تەسکترە و تەنها توێژینەوەی ئەو پرەنسیپانە لە ئەستۆ دەگرێت کە بەکارهێنانەکانی زمان کۆنترۆڵ دەکات و ، هیچیش پەیوەندی بە وەسفسازی پێکهاتە

زمانەوانییەکانەوە نییە ، جا گەر بمانەوێ ئەم دەستنیشانکردنە بەو پەرتبوونەی (چۆمسکی) ببەستینەوە کە لە نێوان توانا وەیان بەسبوونی (Competenece) ، کە ئەداکردنی زمانەوانی (Performance) ئەنجامی دەدا مەبەست لە توانا ، یان لێوەشاوەی زمان (Competence) توانای مرۆڤە لە ڕووی تیۆریەوە بۆ دروستکردنی چەند ڕستەیەکی زمانەوانی و لە بەرانبەر بەکارهێنانی زمان (Performance) ، کە بەکارهێنانی زمان ، بە ئاخاوتن یان بە نووسین دەگرێتەوە ، ڕادەوەستێ. لەو حەلەدا دەتوانین بڵێین کە پراگماتیك تەنها گرنگی بە پڕەنسیپەکانی بەکارهێنانی ئەو زمانە دەدات کە بە ئەداکردنەوە پەیوەستە[٥]. جا بۆ ڕوونکردنەوەی پەیوەندییەکانی نێوان پراگماتیك و ئاستەکانی دی شیکردنەوە زمانەوانی ، پوختەیەك لە بۆچوونەکانی (کاتز) و (فودر) دەخەینە ڕوو[٦] ، بەو حیسابەی کاتێك پێگەکانی ئاستی سیستەمی ڕستەسازی و فۆنۆلۆجیا کۆتایی پێ دێت ، هەر لەوێوە واتاسازی دەست پێدەکات.پاشان پراگماتیك دێت ، جا ئەم وێنەیەی خوارەوە ئەم تەرحە پەیوەندییە ڕوون دەکاتەوە:

ڕستەسازی یان فۆنۆلۆژی
Syntax and Phonology
Semantics **سیمانتیك**
Pragmatics **پراگماتیك**

کەچی (لیفنسون)(٧) دەڵێ کە پراگماتیك لەو پێگەیەدا کە واتاسازی کۆتایی پێ دێت و لەم حاڵەتەدا کە زانستی زمانی کۆمەڵایەتی و زانستی زمانی دەروونی دەست پێدەکات ، جارێکی تریش دەتوانین وێنەی ئەم پەیوەندییە بەم شێوەیەی خوارەوە بگرین:

Semantics	سیمانتیك
Pragmatics	پراگماتیك
Sociolinguistics	زانستی زمانەوانی کۆمەڵایەتی
(Psycholinguistics)	(زانستی زمانەوانی دەروونی)

١. **لە پێناسە جۆراوجۆرەکانی پراگماتیك** [٨]: **پراگماتیك توێژینەوەی هەموو لایەنەکانی واتایە کە تیۆری سیمانتیك نایانگرێتەخۆ یان ئەو تیۆرە ڕێکیان ناخات** ، بەلاّم ئەم پێناسەیە وا پێویست دەکات کە دەست نیشان کردنی ئەو چوارچێوە فراوانەی ئەو مانایە بکەین ، کە پێناسەکەی پشتی پێ دەبەستێ جا ئەم مانا فراوانەش پێویستە لە دززتوێی خۆیدا ناوەرۆکێکی گاڵتەجاڕی (Ironic) وەیان میتافۆر (Metaphoric) و کرۆك ئامێز {واتە تایبەت بە سروشە ناڕاستەوخۆکان} (Implicit) بۆ پەیوەست بون کە لە دووتوێی وتە درکاوەکان وەیاخود نووسراوەکان دایە ، پاشان ناتوانین تەنها لەسەر کرۆکە کلاسیکییەکەی وتراو و درکاوەکان قۆرخی بکەین ، جا بە گوزارشێکی دی دەڵێین ، بواری پراگماتیك مانایە ، بە هەموو ڕەهەندەکانییەوە ، بە مەرجێ دەرکردنی وەیان وەلاخستنی وتاسازی لە کرۆکی ئەو مانایەدایە {واتە: مانا بە پێی دەست نیشانکردنی سیمانتیك}.

٢.پراگماتیك: لەسەر بونیادی پەرتبوونی نێوان مانای رستە و مانای درکێنراو (utterance) هەڵدەستێت بەشێوەیەك کە واتاسازی بە توێژینەوەی مانای ڕستەکان تایبەتمەند دەبێت ، کەچی پراگماتیك سەبارەت بە مانای درکاوەکان توێژینەوە ئەنجام دەدات ، جا بەپێی ئەم پێناسەیە درکاو بەکاردەهێنرێت بەو مانایەی کە (بار ــــ هیلر) (Bar – Hiller) ئاماژەی بۆ دەکات ، بەو ئیعتیبارەی کە ڕستەیە (وەیان لە هەندێك حاڵەتدا زنجیرەیەك وەیان کۆمەڵە ڕستەیەك پێکدەهێنن) کە پەیوەستن بە ڕێچکەیەکی تایبەتەوە و ئەمانەش بە

وردی بلێین پەیوەستن بە بابەتی ڕستە درکاوەکە وەیان کۆمەڵە ڕستەکەی ناوی. زۆرێك لە زمانەوانیان ئەم پەرتەوازەییەیان قبوڵە ، بەڵام لێرەدا گرفتێك هەیە سەبارەت بەم پێناسەیە کە لەوەدا بەرجەستە دەبێت کە لە هەندێك حاڵەتدا ، مانای ڕستەکە هەموو ڕووگەکانی مانای درکاوەکە هەڵدەگرێت ، ئەویش لە کاتێکدا کە قسەکەر مەبەستی ئەو مانایە بێت بە تەواوەتی کە دەیڵێ و دەیدرکێنێت ، بەبیٚ هیچ زیاد و کەمییەك ، جا لەم حاڵەتەدا ناوەرۆك یان مانا پێویستە پێکەوە حەواڵەی هەردوو زانستیواتاسازی و پراگماتیك بکرێت.

٣.لە پێناسەکانی تری پراگماتیك: ئەو پێناسەیەیە کە پەیوەندیەکانی نێوان مانا و بابەتەکە دەکاتە بنچینەیەك بۆ خۆی ، دەرەنجامی ئەم پێناسەیەش ئەوەیە کە واتاسازی تایبەتە بە مانای دەرەوەی ڕێچکەکان ، وەیان تایبەتە بە مانایەك غەیری ئەو مانا پش بەستووە بە ڕێچکەکە ، کەچی پراگماتیك تایبەتە بە مانای ناو ڕێچکەکە؟ بەگوێرەی ئەم پێناسەیەش بێت پراگماتیك توێژینەوەی پەیوەندییەکانی نێوان زمان و ڕێچکە زمانەوانییەکەیە ، کە ئەویش لە خودی خۆیدا پەیوەندیە بنچینەییەکانی تێگەیشتنی زمانە ، جا گوزارشتی تێگەیشتنی زمان لێرەدا بەو مانایەی کە توێژەرانی بواری پیشەسازی بە مەبەست بەکاریان هێناوە ، ئەویش بۆ ڕاکێشانی سەرنجی زمانزانان بۆ ئەو ڕاستەقینەیەی کە تێگەیشتنی درکاوەیەك ڕێژەیەکی زیاتر هەڵدەگرێت لە زانینی مانای وشەکان و ئەو پەیوەندییە ڕێزمانیانەی کە لە نێوانیاندا هەیە ، چونکە لە دووتوێی تێگەیشتنی درکاوەکەدا ئەو هەڵهێنجراوانەش بەدی دەکرێت ، کە دەقە گریمانەکان بەشێوەیەکی ئاڵوگۆڕانە لە نێوان وتەبێژەکاندا وەیان ئەو درکاوانەی کە بێژراون بەیەکەوە دەبەستێتەوە.

٤. جا له نێوان ئەو پێناسانەی دی پراگماتیك ئەوەیە پراگماتیك توانای بەکارهێنەرانەی زمانێکە لەسەر پەیوەست کردنی ڕستەکان بەو ڕێچکانەی کە تەبا و شایستە و گونجاون لەناو بازنەکانیدا. بە مانایەکی دی تیۆری پراگماتیك وەکو پرەنسیپ و دەسپێك پێویستە سەبارەت بە هەموو ڕستەیەکی دروست و تەوای هەر زمانێکە لە ڕووی دامەزران و پێکهاتەوە کرۆکە داهاتووەکەی بخاتە ڕوو.

٥. بەڵام ئەو گرفتانەی کە لەم پێناسەیەدا سەرهەڵدەدەن: ئەوەیە کە ئەو قسەکەرانەی کە بە زمانێك قسە دەکەن ، پابەند نابن بە پێوەرە کارپێکراوەکان ، چونکە لەوانەیە جاری وا هەیە تورەیی و هەڵچوون بیانگرێتەوە ، و ئەو شتانەی کە دەیلێین لەگەڵ ڕێچکەکان و هەڵوێستە دیاریکراوەکاندا تەباو گونجاو نەبن.

نموونەی زانینی ئاڵوگۆڕکراو

جا بۆ ڕوونکردنەوەی زانینی ئالوگۆڕکراو ، لێرەدا ئەم چیرۆکە دێنینەوە: (ئایە) ویستی لە یادی لە دایکبوونیدا دیارییەك (ئیسلام) بداتە ، ئەوەبوو ڕۆیشت و جزدانەکەی هێنا و هەندێك جوڵاندی ، کەچی هیچ دەنگێکی لێوە دەرنەچوو ، بۆیە گەیشتە ئەو قەناعەتەی کە خۆی بۆ (ئیسلام) دیارییەك دروست بکات. جا بۆ ئەوەی کە خوێنەر یا گوێگر ئەم چیرۆکەی پێشوو تێبگات ، پێویستە لە دەرك کردن بەم ڕاستەقینەیە بەشدار بێت:

١. بەشێوەیەکی گشتی دیارییەکان بە پارە دەکڕدرێن.

٢. جزدان بەگشتی بۆ پارە هەڵگرتن بەکاردێت.

٣. جزدان بەگشتی لە ماددەیەك دروست دەکرێت ، وەکوپلاستیك.

٤. بەگشتی ئەو پارانەی کە لەناو دەفرێکی دروستکراو لە ماددەیەك هەڵدەگیرێن ، لە کاتی ڕاچەنینیاندا دەنگ دەردەکەن.

ئەم نموونەیەی پێشوو ئەوەمان بۆ ڕووندەکاتەوە کە چۆن ئەو زانینە گریمانەیەی نێوان قسەکەر و گوێگر و نووسەر و خوێنەر ڕۆڵێکی مەزنی هەیە لە تێگەیشتنی ئەو شتانەی کە دەیخوێنین و دەیبیستین. جا بۆ زیاتر تشیك خستنە سەر ڕۆڵی ڕێچکە لە بواری پراگماتیکدا ، دەتوانین بڵێین کە پراگماتیك توێژینەوەی ئەو ڕۆڵەیە کە ڕێچکە دەیبینێ لە بواری ئەو مانایەی کە قسەکەر لە گوزارشتە درکاوەکەدا مەبەستیەتی. جا مەخسەدیش لە ڕێچکە هەموو ئەو شتانەیە کە لە زانستی واتاسازی دەستمان دەکەوێت و بە پەیوەندیەکانی نێوان ماناکانەوە پەیوەستە ، لەسەر ئەم بنەمایە دەتوانین بڵێین کە پراگماتیك پەیوەندی بەهەر لایەنێك لە لایەنەکانی ئەو مانایانەوە هەیە کە لە چوارچێوەی واتاسازی بەدی ناکرێت.

پراگماتیك: نموونەیەکی پراکتیکی

لەوانەیە گفتوگۆی ڕووت سەبارەت بە تیۆری پراگماتیك خوێنەر بێ نیاز نەکات لە بەدواداچوونی زانیاری زیاتر سەبارەت بە سروشتی دیاردە پراگماتیکییەکان ، لێرەشدا نموونەیەك دەهێنینەوە(٩) کە لەوانەیە بۆ ڕوونکردنەوەی ڕاستەقینە هەمەجۆرەکان پاڵپشت و یاریدەدەر بێت ، ئەو ڕاستەقینانەی کە گرنگی بە تیۆرەکانی پراگماتیك دەدەن ، لێرەدا با گفتوگۆیەکی سادەی نێوان دوو کەس بێنینەوە کە لە سێ ڕستە پێکدێت و

پرسیاریش لە خۆمان بکەین سەبارەت بەو زانیاریانەی کە ئەم گفتوگۆیە پێمان دەبەخشێت ، بە ڕێژەیەکی زیاتر لەو کرۆکە واتاسازیەی کە ڕستەکانی ئەم گفتوگۆیە پێمانی دەبەخشێت جا گەر بابەتەکە زیاتر دەستنیشان بکەین دەتوانین پرسیار دەربارەی لایەنە کرۆکییەکان و سروشتیەکانی ئەم ڕستانە بکەین ، سەبارەت بەو ڕێچکانەی کە ئەم ڕستانەی تیا بەکاردەهێنرێت ، ئەمەش گفتوگۆیەکە کە بەم دوو پیتە ئاماژەی بۆ دەکەین (أ) ، (ب) :

أ. بەڵام ئایا دەتوانی جارێکی دی و هەر ئێستا بێی بۆ ئێرە؟

ب. بەڵام بەگم ئەمڕۆ دەبێ بچم بۆ قاهیرە .

أ. باشە ڕات چییە کە ڕۆژی سێ شەم بتبینم؟

بۆ ئەوەی ئەم گفتوگۆیە تێبگەین پێویستە ڕێژەیەکی زۆر لە هەڵێنجان و دەرەنجامی ورد ئەنجام بدەین سەبارەت بە سروشتی ئەو ڕێچکەیەی کە گفتوگۆکەی تیا سازدرا ، بۆ نموونە ئێمە ئەم ڕاستەقینانەی خوارەوە هەڵدەگۆزین:

١. ئەم ڕستانە کۆتایی و بەرایی گفتوگۆکە پێك ناهێنن.

٢. (أ) پرسیار ئاڕاستەی (ب) ناکات ، بەڵکو داوای هاتنی لێدەکات جا لە کاتی ئاخافتنەکان وەیان لە کاتێکی تردا ، (ب) دەڵێ ناتوانم (وەیان پێی باشترە کەوا ناکات) و (أ)یش دووبارە داوای لێدەکات کە بێتە لای ، بەڵام لە کاتێکی تردا.

٣. (أ) لە (ب) داوا دەکات کە ئێستا ئامادەبێ ، لەو باوەڕەشدایە کە (ب) دەتوانێ ئامادەبێ ، هەروەها لەو باوەڕەدایە کە (ب) لەوێدا نییە و بە تەمای ئامادەبوون نەبووە ، لە خۆیەوە (أ) لەو گومانەدایە ، کە

وەڵامی داواکاریەکەیان بە قبوڵ وەیان بە ڕەتکردنەوە دەبێ ، جا گەر قبوڵ بکات ئەوا (أ) گومانی ئامادەبوون لە (ب) دەکات ، جگە لەوەی کە لەو باوەڕەدایە کە داواکارییەکەی هاندانێکە بۆ (ب) بۆئەوەی ئامادەبێت ، هەروەها (أ) لە پێگەیەکدا نیە ، کە فەرمان بۆ (ب) دەربکات ، بەوەی کە بێتە لای ، وەیان خۆی وا دەربخات کە لەو پێگە بەهێزەدا نییە کە بەو جۆرە ئاکار بنووێنێت.

٤. (أ) گریمانە دەکات لە (ب) ، دەزانێ (أ) لە کوێدایە وە (أ) و (ب) لە هەمان شوێندا نین ، هەردووکیشیان لە شاری (قاهیرە)دا نین و ، (أ) لەو باوەڕەدایە کە (ب) پێش ئەو وەختە سەردانی ئەو شوێنەی کردووە ، کە (أ)ی تێدایە.

٥. ئەو ڕۆژەی کە ئەم گفتوگۆیەی تیادا ڕوودەدات ڕۆژی سێ شەم یان چوار شەمی هەمان ئەو هەفتە نییە ، (وەیان بەلای کەمییەوە (أ) لەو گومانەدایە).

٦. (أ) نێرنییە (وەیان (ب) لەو باوەڕەدا کە ئەو نێرینەیە) ، (ب) دان بەوە دادەنێت کە (أ) پێگەیەکی کۆمەڵایەتی لەو بەرزتری هەیە ، واتە لە (ب) {وەیان ڕۆڵی کەسێکی گەورەتر و بەرزتر لە خۆی دەبینێت}.

لە چوارچێوەی هەڵگۆزینەکانی تردا دەتوانین بڵێین کە ئەو شرۆڤە سروشتییەی کە کەسێك پێی هەڵدەستێ کە تێبینی ئەم گفتوگۆیە دەکات و شیکردنەوەی بۆ ئەنجام دەدات ، ئەوەیە کە (أ) ، (ب) هەردووکیان ڕووبەڕوو نین و لە تەلەفۆن قسە دەکەن.

جا لەو مەسەلانەی کە نوکتە ئامێزن سەبارەت بە تێگەیشتنی ئێمە لەو گفتوگۆیە ئەوەیە کە ئەگەر (أ) لە سەرەتاوە دەیزانی (ب) کە ناتوانێ بێتە لای ، جا لەبەر هەر هۆیەك بێت ، ئەوا هەڵوێستەکەی و بۆچوونەکەی لەم حاڵەتەدا تۆزێك فێڵاوییە ، بەڵام گەر (أ) دەیزانی کە (ب) دەزانێ کە خۆی ناتوانێ ئامادەبێ ، ئەو کاتە ناتوانرێت شرۆڤەی قسەکەی بکرێت ، بەو ئیعتیبارەی کە داواکەی داواکردنێکی ڕەهایە. بەڵکو ئەم قسەیەی دەچێتە بواری نوکتە و گاڵتە جاڕییەوە گەر ئەو کەسە لەناو هۆدەیەکی کلیلدار بێت و کلیلەکەش بزر بووبێت ، وەیان گەر کەسەکە بێ دەسەڵات بێ و لە جوڵە کەوتبێ ، وەیان بەشێوەیەك سەرخۆش بێت نەتوانێت تەنانەت بە پێوەش ڕابوەستێت ، لەم حاڵەتانەدا ئەو جۆرە داواکردنە لە حوکمی گاڵتە جاڕیدایە.

ئەوەی کە ڕوونە سەرجەم هەڵگۆزینەکانی پێشوو ناچنە چوارچێوەی کرۆك سیستەمی بەڵگە خوازییەکەی هەر سێ ڕستەکەوە ، بەڵام ئەو ڕستانە ڕەنگدانەوەی تواناکانی ئێمەن لەسەر ئەوەی کە لە واقیعی ئەو ڕستە یەك لە دوای یەکانە ئەو گریمانە ڕێچکەییانەی کە ڕستەکان ئاماژەی پێدەکەن هەژمار بکەین . واتە ئەو ڕاستەقینە تایبەتانەی پەیوەندییە شوێنکاتی و کۆمەڵایەتییەکانی نێوان قسەکەران و پەیوەندییەکانی نێوان باوەڕ و مەبەستەکانیان لەوساتە وەختەی کە هەڵدەستن بە سازدانی گفتوگۆیەکی دیاریکراو.

پراگماتیکی پراکتیکی

پراگماتیك و پەیوەندییەکانی بە بوارەکانی ترەوە

پراگماتیك ئەگەری پڕاکتیزەکردنی لە زۆر بواردا هەیە ، کە لە تویێیدا تێگەیشتنی درکاوەکانی هەلگرتووە ، ئەم بوارانەش چەند بوارێك دەگرنە خۆیان کە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ گرنگی نادات بە گرفتە کردەییەکان.

وەکو توێژینەوەی لایەنەکانی ڕەوانبێژی ئەدەب ، بەلاَم ئەم بوارانە چەند بوارێکی دی دەگرنە خۆ کە بە شێوەیەکی بنچینەیی گرنگی بە گرفتەکانی گەیاندن دەدات ، ئەویش ئەو بوارانەیە کە لەوانەیە شێوازەکانی پڕاکتیزە کردنی پراگماتیك تیایدا خاوەن گرنگییەکی کردەیی ڕاستەوخۆ بێت . لێرەدا چوار بوار هەیە بەتایبەتی کە لەم بوارەدا جێی تێڕامانە ، ئەو بوارانەش :

١.زماننانسی پراکتیکی (واتە تیۆری تایبەت بە فێربوونی زمانە بیانییەکان وەیان فێربوونی زمانی دووەم و مومارەسەکانی تایبەت بەخۆی) ، شایانی باسە کە ئەو پێناسەی زمانەوانی پراکتیکی لێرە بە مانا بەر تەسکەکەی بەکارهاتووە و دەتوانین پێناسەیەکی بەربلاوی زمانەوانی پراکتیکی (Applied Linguistics) بخەینەڕوو بەو پێیەی لقێکی زمانەوانییە کە لە بەرانبەرکێی زمانەوانی و شیکردنەوەی هەلاَن و فێرکردنی زمانان و زمانەوانیی دەرونیی و کۆمەلاَیەتیی و زمانەوانیی خۆکار (الی) و دروستکردنی فەرهەنگ و وەرگێڕان دەکۆلێتەوە.

٢.کاریگەربوونی مرۆڤ و ئامێر لەسەر یەکتری.

٣. توێژینەوەی سەرە پەیوەندی کاریگەربوونی ڕووبەڕوو.

٤.توێژینەوەی ئەو پەیوەست بوونەی کە دادەمەزرێت ، لە کاتێکدا کە خودی ئەو پەیوەست بوونە لە حاڵەتی ڕوبەڕوبوونەوەدا نییە و لەهەر چوار ئەو بوارانەدا ، پڕاکتیزەکردنی پراگماتیك پەیمان بە سنووردار کردنی گرفتەکانی پەیوەست بوون دەدات ئێستاش باسی هەریەك لەو جێبەجێ کردنانەی پراگماتیك دەکەین.

١.**زمانەوانی پراکتیکی:** جێبەجێکردنی پراگماتیك هەڵدەستێ لەسەر گرفتەکانی فێربوونی زمانی بێگانی یا زمانی دووەم بەو گریمانەیەی کە دەرەنجامی ئەوەیە ، کە هەرچەندە لەوانەیە بەرەو بە جیهانی بوونی کردەکانی وەك لە تێهەڵکێش (Implicaturel) مەبەست لە تێهەڵکێش (Implicature) ئەوەیە کە قسە زیاتر لە خۆی مانا بگرێتە خۆی ، واتە: زیاتر لە دەربڕینی وشەکانی ، ئەوەش لە ڕێگای مانای باوی دەربڕینە قسە پێکراوەکانی زمان ، وەکو ئەوەی کەسێك لە کەسێکی دیکە بپرسێ: دەتوانی پێم بڵێی ئێستا سەعات چەندە؟ ئەویش وەڵامی دەداتەوە و دەڵێ : ئەوە ماست فرۆشەکە هات! مەبەستیش لێرەدا ئەوەیە کە ئەو کەسە بە تەواوی نازانێ سەعات چەندە ، بەڵام دەتوانێ چەند زانیارییەك بداتە ئەو کەسەی قسانی لەگەڵ دەکات ، کە ئەنجامگیری زانینی کاتیان لێ بکات.

کەچی لەوانەیە چەند جیاکارییەکی مانادار نەك تەنها لە بونیادی زمانەکان بەڵکو لە شێوازی بەکارهێنانەکانیشدا بەدی بکرێت[١٠] ، تەنانەت لەو حاڵەتانەی کە ئەدگارە جیهانییە هاوبەشەکانی ناو بەکارهێنانەکانیش لەناوی دا دەبێ ، وەك ئەوەی کە بارەکە سەبارەت بە گوزارشتە پوختەکان دەردەکەوێ[١١].

لەوکاتەدا بوارێکی فراوانی لێك نەگەیشتن لە نێوان کەسانێك سەرهەڵدەدات کە ئینتیمایان بۆ چەند کلتوورێکی جودا هەیە ، بۆ نموونە: قسەکەرانی زمانی ئەڵمانی لەوە دەچێ ڕاستەوخۆ تربن لە قسەکەرەکانی زمانی ئینگلیزی ، بۆ نموونە کاتێك کە مەسەلەکە پەیوەست دەبێ بە داواکارییەکان وەیان گوزارشت کردن لە سکاڵاکان [١٢]، لێرەوە بوارێکی توێژینەوەی سیستەم ئامێری پراگماتیکی هەمبەر یەك فەراهەم دەبێ ، توێژینەوەیەکی ئەوتۆ کە ئەو بوارانەی کە ئەگەر دەستەبەربوونیان هەیە بۆ لێك تێنەگەیشتنێك کە لە گریمانەی فێرخوازی زمانێکی بیانییەوە پەیدا دەبێ ، ئەو پێکهاتە دەستنیشانکراوانەی زمان کە فێری دەبێت هەمان ئەو لە تێهەڵکێش (Implicatures) و گریمانە پێشینە (Presuppositions) و بەکارهێنانەی گفتوگۆ وەکو هەندێك پێکهاتە وێکچوەکانی بەخۆی لە زمانە زگماکەکەدا و چەندەها توێژینەوەش هەنووکە سەبارەت بەم بابەتگەلە لە ئارادا هەیە.

٢. <u>کارتێکردنی مرۆڤ و ئامێر لەسەر یەکتر</u>: لە بواری کارتێکردنی نێوان مرۆڤ و ئامێر (واتە توێژینەوەی ئەو سەختیانەی کە مرۆڤ پێیدا گوزەر دەکات ، لە مامەڵەکردنی لەگەڵ ژمێریارە ئەلکترۆنییەکاندا) ، پراگماتیك دیسانەوە لایەنی پراکتیکی ڕاستەوخۆی هەیە و گرفتەکانیش لەم حاڵەتەدا لە نیازمەندییەوە پەیدا دەبن بۆ زۆرتر و زیاتری ڕێژەی کارگەرانی لێهاتوو و کارامە لە بواری ئامێرە ئەلکترۆنییەکان ، تاکو بتوانن بە سەرکەوتوویی بەکاری بهێنن ، جا گەر بەرنامەڕێژانی ئەم ئامێرە ئەلکترۆنیانە زمانێکی هاوبەش لەنێوان ئامێر و مرۆڤ وا لێ بکەن ، کە بەگوێرەی بنەما

وێکچووەکانی زمانە سروشتییەکان و ڕێساکانی بەکارهێنانی کار بکات ، ئەوە چەرخی ژمێریاری ئەلکترۆنی پێویستی بە چاوەڕوانی دووبارەکردنەوەی فێربوونی هێزە کاریگەرەکان نابێت ، ئەمەش مەسەلەیەکە تا ڕادەیەك لە گەورەیی و زلکردنەوەدا ڕۆچووە ، بەڵام دوورەپەرێزی ئەم چاوەڕوانییەی شیکردنەوەی تایبەتمەندییەکانی بەکارهێنانی زمانە بیانییەکان ، ئەمەش ئەو بوارەیە کە پراگماتیك گفتی پێشکەشکردنی هەندێك کۆمەکی تیادا دەدات.

٣. پەیوەندی ڕووبەڕوو: هەرچەندە لێرەدا بەشداری جۆراوجۆر هەیە کە پراگماتیك بۆی هەیە بۆ چارەسەری کێشەی پەیوەندیەکانی نێوان خەڵکی پێشکەشی بکات. بەتایبەتی ئەوانەی بەهەمان زمان قسە دەکەن ، بۆ نموونە ئەگەری ئەوە هەیە کە هەندێك حاڵەتی لێك نەگەیشتن لە نێوان ئەو کۆمەڵانەی خاوەن ئینتیما ڕەگەزییە جۆراوجۆرەکان ڕوودەدات ، ئەوەش وەکو دەرەنجامێك بۆ شیکردنەوە پراگماتیکییە جۆراوجۆرەکانی ئەو درکاوانەی کە کرۆکە پێشینەیەکانی چەمکێکی تەواو دەبەخشن ، چونکە ئاڕاستە کردنی پرسیار وەیان لێ پرسین وەیان پلار ....هتد. لەوانەیە شرۆڤە کردنی بەشێوەیەکی ڕاست ئەنجام نەدرێت ، لەو بوارانەی تریش کە شیکردنەوە پراگماتییەکان بۆیان هەیە تیایاندا گرنگ بن ، ئەویش نەخشە کێشان (وەیان بەزۆری دوبارە کردنەوەی نەخشە دانان) چۆنێتی مومارەسە کردنی دەزگاکان بۆ کاروبارەکانی خۆیان ، بۆ نموونە : چۆن دەتوانین دادگایی کردنەکانی سکاڵا بچووکەکانی (Small claims courts) وەکو بەو شێوازەی کە لە ئەمەریکا و هەندێك وڵاتانی ئەوروپادا هەیە؟ ئایا پێویست دەکات لەسەر بنەمای ئاڵوگۆڕی گفتوگۆ بەڕێوە ببرێت ، زیاتر لەو ڕێژەیەی کە لە دادگاکانی تردا ڕوودەدات؟

وەیان ئایا ئەو ئیجرائاتە تەقلیدیانە لە ڕاستیدا زیاتر لکاون بە گەڕان بە دوای ڕاستیدا؟ هەروەکو بەشێوەیەکی بەردەوام پرسیارگەلێکی وێکچوو سەرهەڵدەدا لەنێوان ئەو کەسانەی کە گرنگی بە ئەنجامدانی چاکسازی لە بواری ئەو مومارەسانە دەدەن ، کە لە ژوورەکانی توێژینەوەدا ڕوودەدات. لێرەدا کۆمەڵەیەکی تاڕادەیەك جودا لە گرنگی پێدانەکان دادەمەزرێت ، ئەویش لەبەر ئەگەری بوونی هەندێك لە حاڵەتە زمانەوانییە ناتەندروستەکان ، کە بەشێوەیەکی سەرەکی سروشتێکی پراگماتیکیان هەیە ، بۆ نموونە لەوانەیە هەندێك سەختی لە ئارادا هەبێت لە کاتی چاکبوونەوەی ئەو نەخۆشانەی کە تووشی نەخۆشی مێشك دەبن . کە ئەمەش سروشتێکی پراگماتیکی هەیە ، جا ئەگەر حاڵەتەکە ڕوون بووەوە کە بەم شێوەیەیە ، ئەوا یارمەتی دانی ئەو نەخۆشانە لە ڕوی کردەییەوە پشت بە شیتەڵکاری پراگماتیکی پێش وەختی بەکارهێنانی ئاسایی زمان دەبەستێت.

٤. پەیوەندیکردن لە دوورەوە: لە کۆتایدا دەڵێین کە چەندەها گرفتی پەیوەندی زانراو لە ئارادا هەیە ، کە لە تێکەڵبوونی خەڵکی لەگەڵ یەکدی سەرهەڵدەدات ، کە لە ڕووی شوێن و کاتەوە لە یەك دوورن ، ئەویش لە ڕێگای نامە تۆمار کراو و نوسراوەکانەوە ، گرفتەکەش لەوەدایە کە زمانە سروشتیەکان (گەر ئەم وتەیە ڕاست بێت) لەسەر گریمانەی گفتوگۆی ڕووبەڕوو بونیادنراون ، لەبەر ئەوە وشە ئاماژەییەکان (deicticterms / works) ((مەبەست لە وشەکانی ئاماژە ، ئەو وشانەن لەنێو کۆمەڵێکی پێکەوە گونجاوی چەند کەسێك یان چەند شوێنێکدا ، ئاماژە بۆ کەسێك یان شوێنێکی تایبەتی دەکات ، یان دیاری دەکات ، وەکو: (ئەمە) this ، (ەکە) the ، (تۆ) you ، (ئێرە) there ،

جا لەوانەیە ئەو وشە ئاوەڵناو ، ئامراز ، راناو یان ئاوەڵکردار بێت. لەوانەیە دووچاری هەڵەی شرۆڤە کردن بن ، ئەویش لە حاڵەتێکدا کە ئەم مەرجە تایبەتەی گفتوگۆی رووبەروو لە ئارادا نەبێت ، لەوانەشە ئەم ئیعتیبارە شیکردنەوانەیە لە بواری نەخشە دانانی رێنماییە گرنگەکان زۆر بە سوود بێت ، (وەکو رێنماییەکانی رێگا وەیا رێنماییەکانی کارمەندی هونەریی فڕۆکەکان ، .....هتد.)وە یان لەنامە روونکەرەوەکان و بەکارهێنانەکانی دی کردەی زمانی نووسراو ، هەروەها بۆ نەخشەی بەرنامە تایبەتەکانی فێرکردنی ئەو کەسانەی کە دووچاری سەختی فێربوونی کارامەیی لەمەڕ خوێندن و نووسین بوونە سوودی هەیە.

نموونەیەکی تریشی ئەو گرفتانەی کە جێی گرنگی دانە ، لەحاڵەتێکدا سەرهەڵدەدات کە رۆڵی لە گفتوگۆدا بەشێوازێکی ساغ و دروست ، بێت هەروەکو لە حاڵەتەکانی قسەکردن بەلاسلکی ، وەیان(تلکس) وەیان ناردنی نامە لە رێگای کۆتاییەکانی کۆمپیوتەرەوە ، کە لەسوودی پراگماتیکدا بەرجەستە دەبێت لەئەگەری نەخشەسازی ئەلتەرناتیڤی مومارەسە ئاساییەکان ، لەم دوابەدواییەشدا تەنها ئەگەری پێشکەشکردنی ئامۆژگاری وەیان چارەسەری کە لەسەر بنەمای توێژینەوەی تێروتەسەلی ئەم مەسەلە ئاساییانە دەوەستێت ، بە شێوەیەکی رێژەیی و گرنگ کە ئەوانەش ئامۆژگاریەکی لەسەر بونیادی توێژینەوەی دوور و درێژی بەکارهێنانی زمانە سروشتیەکان هەستاون . ئیتر هیواخوازین کە توانیبێتمان لەم کورتە لێکۆڵینەوەدا هەندێك لە مەبەستەکانی پراگماتیك بخەینە روو ، هەروەها ئەوەش بدرکێنین کە شرۆڤەی ئەو گرنگیدانە بکەین کە پراگماتیك لەم چەند ساڵەی پێشوو بەخۆیەوە بینیویەو تاکو ئێستاش

ئەو گرنگی دانە هەر بەردەوامە ، هەروەها هیوادارین ئەو نموونەیەی کە پێشکەشمان کرد لەبواری نزیك کردنەوەی چەمکی پراگماتیك و مەسەلەکانیدا یاریدەدەر بێت ، لەکۆتاییشدا لەوانەیە ئاماژە کردن بۆ ئەو پەیوەندیەی نێوان پراگماتیك و بوارەکانی دی یارمەتیەکی باش بێت بۆ تیشك خستنە سەر گرنگی پراگماتیك لە ڕووی کردەییەوە .

تێبینی

ئەم بابەتە لەم کتێبە وەرگیراوە :

د. أحمد شفيق الخطيب ، قراءات في علم اللغة ، طبعة الاولى ، دار النشر الجامعات ، مصر ، ٢٠٠٦ ، ص ١٢٥ – ١٣٧.

پەراوێزەکان

1. Charles W.morris , Foundstions of the Theory of signs’’ , In O.Neurath , K.Carnap and C.morris (Eds.)International Encyclopedia of unified science Chicago:University of Chicago prees, 1938,pp.77-138.
2. R.carnap, “foundations of logic and mathematics”,Ibid, pp.139-214.
3. Stephen C.Levinson . pragamtics, Cambridge: Cambridge university press, 1983, pp.57.
4. Morris, op. cit,p.108.
5. Levinson, op.cit p.7.
6. J.J,Katz and J.A.fodor, “The structure of a semantic Theory” , Language, 39(1963), pp.170-210.
7. Levinson .op. cit. p p.27.
8. Levinson, op. cit. pp.12, 15.

لە کتێبی لیفنسۆن وەرگیراوە،ل ١٨-٢٤.

٩. لیفنسۆن ، ل٤٧.

10. Dell Hymes , models of the Interaction of Language and SocialLife. In .J.J.Gumperz and D.H.Hymes Directions in Socio linguistics , Newyork: Holt, Rinehart and Winston 1972. pp.35-71.

11. P.Brown and S.Levinson "universals in Language politeness phenomena ". In E.Goody(ed.)Questions and Politeness in social Interaction Cambridge: Cambridge university Press. 1978-311.

12. J.House and G.Casper,"polite murkers in English and German ", in F.Coulmas(ed.) conversational Routine: Explorations in Standardized communication situations and prepatterned speech, The Hague: mouton 1981,pp.157-185. See also J.wlters(ed). The sociolinguistics of Deference and politeness. Special lssue of international Journal of the sociology of Language, 27 , the Hague: Mouton, 1981.

بەشی سێیەم

فێربوونی زمانی دووەم

تەمەنی شیاو بۆ فێربوونی زمانی دووەم

پێشەکی :

ئاسان نییە پەنا بەرینە بەر ئەزموونێك وەیان قوتابخانەیەك بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە گرنگە ، ئایا چ تەمەنێك شیاو و لەبارە بۆ فێربوونی زمانێکی دی جگە لە زمانی زگماك.

مەسەلەی زمان لە وردترین مەسەلە مرۆڤایەتییەکانە ، چونکە بە توندی پەیوەستە بە بیروباوەڕی کۆمەڵگا و مێژووی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە ، بە هەمان شێوە زمان لە دوتوێی ئەو مەسەلانەدایە کە واقیعی مرۆڤایەتی دەیسەپێنێ ، جگە لەوەی زمان لەو دۆزانەیە کە دووبەرەکییەکی زۆری لە نێوان زانایانی زمان (زماننناسان) و پسپۆڕانی دەرونزانی (دەروونناسی) لە مەڕ ڕێچکەکانی پەیداکردن و فێربوونی ناوەتەوە.

بێ یەك و دوو نیازمەندی مرۆڤ بۆ بەڵەدبوون و شارەزابوونی تەواو بە زمانی زگماکی خۆی ، نیازمەندییەکی بنەڕەتییە کە جاری واهەیە کاریگەریەکەی دەگاتە ئەو ڕادەیەی کە دەبێتە ئاماژەیەکی بنەڕەتی بۆ مرۆیی بوونی ئەم کائینە زیندووە.

جا فەرامۆش کردنی زمانی زگماك ، بزرکردنی ئەم کائینە مرۆییەیە لە چوارچێوەی کۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا ، چونکە زمانی یەکەم کۆڵەگەیەکە کە هیچ شتێك لە دروستکردنی کەسایەتی مرۆڤ و تێفکرین و لایەنگیری و سۆزدا نایگاتێ ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا و لە بەر چەند بارودۆخێکی جۆراوجۆری جیهانی نیازمەندی ئێمە بۆ فێربوونی زمانی دووەم سەرهەڵدەدات ، لەبەر

ئەوەی هەندێك زمان هەیە کارامەییە و زانستییەکانی سنووردارن ، ئەویش بەهۆی ئەو ڕۆڵە لاواز و پەراوێز خراوەی کە نەتەوەکەی لە بونیادی شورای زانستی جیهانیدا دەیگێڕێ ، هەندێك زمانی دیش هەن کە دەرەنجامی شالاوی سەربازی یان ئابووری دووچاری ستەمی سیاسی بوونە ، ئەمە جگە لەوەی نیازمەندی بەفێربوونی زمانی دووەم لەو جیاوازیە ئاشکرایەوە سەرهەڵدەدات کە لەنێوان ژمارەی ئەو ڕژێمە سیاسیانەی کە کۆنترۆڵی گۆی زەوییان کردووە لە ئارادایە و لەنێوان ژمارەی ئەو زمانە مرۆییانەی کە خەڵکی شارەزاییان لێ هەیە وەکو زمانی یەکەمی زگماك ، چونکە ڕێژەی ڕژێمە سیاسییەکان لە جیهاندا (١٤٠) ڕژێم تێپەڕ ناکەن ،کەچی ژمارەی زمانەکان (تەنها زمانەکان نەك شێوازەکان) لە سێ هەزار زمان زیاترن.

جا ئەو کێشەگەلەی کە مەسەلەی زمانی دووەم ئاڵۆزتر دەکات ئەوەیە ، کە زمان سیستەمێکی بێ لایەن نییە وەیان ئامرازێك نییە کە لە کات و ساتێکی دیاری کراو و نەوەیەکی دیاریکراودا سوودی لێ وەربگیرێت و ئیتر پێویستیمان بەو زمانە نەمێنێت ، بەڵکو زمان کلتوور و ڕەونەق و قەشەنگی خۆی هەیە ، ئەم خاڵانەش سەرتاپا بەشداری دەکەن لە پێکهێنانی کەسایەتی خوێندەواری تازە هاتوو بۆ ناو سیستەمی زمانەکەوە ، هەرچەندە کاریگەری زمانی دووەم ناشاردرێتەوە ، جا ئینگلیزی بێت یا فەرەنسی لە پێکهێنانی بەشی سەرەکی ژیانی ئەو کۆمەڵگایانەی کە پێگەی کۆلۆنیالی ئەو دوو زمانە بوون. ئەوەی زانراویشە لە دەرەنجامی ژمارەیەکی زۆری ئەزموونە مرۆڤایەتیەکان دەردەکەوێ ، کە جاری واهەبووە زمانی هاوردە لەگەڵ زمانی ڕەسەن و زگماکی کۆمەڵگادا کێبەرکێی کردووە و جاری واش هەبووە چۆکی بە زمانە زگماکەکە داداوە و

بگـره جێـشی گرتۆتـەوە و ، لـە پـاش خۆشـی چـەند دیـاردە و ئاسـەوارێکی کۆمـەڵایـەتی بەجێهێـشتووە ، وەکـو نـامۆبوون کـە ئەمریکییـە ڕەسـەنەکان (هیندییە سوورەکان — سوورپێستەکان) و ئوستڕالییە ڕەسەنەکان بە دەستییەوە دەناڵێنن ، لەوانەشە ئەم مەسەلەیە بەهێمنی و بە قۆناغ گـەلێك تێپـەڕێت کـە شارەزایانی بواری زانستەکانی زمانە کۆمەڵایەتییەکان دەیزانن وەکـو دیـاردەی زمانی هاوبـەش (Lingua Franca) و زمـانی دوو ڕەگ (اللغـە الحجـین) (Pidgin) و زمانی بـەدیهێنراو و نوێبـاو (اللغـە المولـدە) (Creole)[1] .

ڕوویەکی دی مەسەلەی زمانی دووەم ئەوەیە کە ئەو زمانە هەمیشە لە کێبڕکێ دایـە و یـەکێك لـەو زمانـە دووەمانـە دەرەنجـام خـۆی بەسـەر ئـەوانی دیـدا دەسەپێنێت ، ئەویش بـەپێی یاسـای پـەڕاوێزخراوی پـەروەردە و قۆناغـەکانی گەشەسەندنی (منداڵ) ، بەڵکو زۆر جارانیش بە زۆرەملێ دەسەپێنرێت و ئەنجام دەدرێت ، وەکو ئاکامی تەرزێك لە تـەرزەکانی ئـەزموون و سـەرکەوتن جـا چ سەربازی بێت یا کۆمـەڵایەتی یان ئـابووری . مێـژووی ئـەم چـەرخەش بـەوەوە جیاکارە ، کە چەرخی پلان دانان و نەخشەکێشانە بۆ گـەمارۆدان و تواندنـەوەی بەرانبەر چ بە تۆقاندن و چ بە ئارەزوو خستنە پێش بێت. چونکە هیچ سەدەیەك وەك ئەم سەدەیە ئامرازەکانی ڕاگەیاندنی بەم ئاستە بۆ فەراهـەم نـەبووە ، کـە بەم شێوازە جۆراوجۆر و خێرایە بۆ دەستەبەر بووبێت.

هەموو ئەمانەش بـە تەرحـە شـێوازێك لـە دروسـتکردنی فۆڕمەلـەکردنی کەسایەتی مرۆڤی هاوچەرخدا بەشدارن .

مامەڵە کردن لەگەڵ زمانـە بیانییـەکان زۆر پێویـستی بـە لێکدانـەوە و نەخشەکێشان هەیە ، تاکو لە ئاکامدا پرۆسەکان سوود بەخش بێت ، بەڵام گەر

مەسەلەکە هەروا بەبێ نەخشەکێشان بهێڵرێتەوە ، ئیتر دەرەنجامە پاسیڤەکان دەبنە بەرهەمی ئەو دیاردە دزێوە ،ئەو حاڵەتە ناکارایانەش پێکهاتەی (دابڕان و دان پیانەنانە) کە لە چەندەها دیاردە و ڕواڵەتدا نمایان دەبێت ، کە خەتەرناکترینیان خۆدەرخستن و شانازی کردنە بە هەموو شێوازێکی بیانی لە زماندا ، بۆیە مامەڵەکردن بە زمانی بیانی چ بە سەر زارەکی و چ بە نووسین بۆتە ئەدگارێك لە ئەدگارەکانی نوێخوازیی و باڵابوون و لە ئاکار و ڕەفتاردا ، هەروەها لە دیاردەکانی تریش بە گەورە زانینی بیانییە لە بواری بەرهەمە هزریەکاندا ،ئەوانیش لە ڕوانگەی زمانەوە ئەم دیاردەیەش سەقفی ئاکار دەترازێنێت و دەبێتە تەرزێك و بەشێك لە بەشەکانی بیروباوەڕ ، پاشان حاڵەتەکە بەرەو بە باشتر زانینی زمانی بیانی بەسەر زمانی عەرەبی یان کوردی لە هەموو بەرهەمە هزریەکاندا دەسەپێت[٢]، جا لەو مەسەلە بنەڕەتیانەی کە پێویستە لەو چوارچێوانەدا لەنگەر بگرێت کە پەیوەندییەکانی زمانی کوردی وعەرەبی بە زمانە بیانییەکانەوە دیاری دەکات ، سروشتی باری کۆمەڵایەتی و باری دەروونی و ئابووری کۆمەڵگای عەرەبییە ، کۆمەڵگا بە حاڵەتێکی پڕ لە دڵەڕاوکێ و ڕاڕایی و گوماندا سەبارەت بە زانیارییە پێشینەکانی خۆی گوزەر دەکات ، ئەم قۆناغەش دەرەنجامی بارودۆخ و فاکتەرگەلێکی هەمەجۆر سەری هەڵدا ، کە کۆمەڵگای بەرەو ئەم هەڵدێرە پەلکێش کردووە ، ئەو بارودۆخەی کە مامەڵەی پێدەکرێت لەگەڵ زمانە بیانییەکاندا جیاوازیەکی سەرەکی هەیە لەگەڵ ئەو بارودۆخەی کە چەند ئەزموونێکی مێژووی چڕ پێیدا تێپەڕیووە.

چونکە ئەوکاتە کە لە یۆنانیەوە وە یاخود لە هیندییەوە زمان وەردەگیرا ، بە گیانی باڵادەستی و سەرکەوتوویی نەك بە گیانی نووشوستی و ژێردەستی شتەکان وەردەگیران ، کۆمەڵگای عەرەبیو ئەوکاتە پرۆگرامێکی هەڵبژاردەی پەیرەو دەکرد بە تایبەتی لە بوارەکانی فێربوون و وەرگێڕاندا ، جگە لەوەی کە لە ڕووی ڕۆشنبیری و بنەما کلتوورییەکەیەوە دامەزراو و چەسپاو بوو ،بەڵام ئێستا هەمان ئەو بونیادەی شل و شاو بووە و تووشی دارمان هاتووە ، بە شێوازێك ئێستا دابڕان و پاشگەزبوونەوە بۆتە جێی فەخر و شانازی لای خەڵکانێکی زۆر ، تەنانەت لەناو چینی خوێندەوارانیشدا ، چونکە پێوەر لەسەر بنەمای هەر ئەزموونێکی پێش وەخت لەوانەیە مەسەلەکان بەرەو ئەو هەڵانە پەلکێش بکات کە لە پێوەری نادروستەوە پەیدا دەبن.

جیاوازی نێوان زمانی زگماك و زمانی دووەم و زمانی بیانی لەو مەسەلانەیە کە بەشداری لە دەستنیشانکردنی بونیادەکانی ئەم بابەتە دەکەن ، زمانی یەکەم (زمانی زگماك) ئەو زمانەیە کە منداڵ لە دایك و باوکیەوە وەری دەگرێت ، وەیان لەو ماڵەدا فێری دەبێت کە ساڵانی بەرایی تەمەنی تیادا دەگوزەرێنێت ، ئەوەش زاندراوە کە ئەم زمانە لە چوار ساڵی سەرەتادا گەشە دەکات و تەواو دەبیسێت ، جگە لەوەی کە زمان بە چەند دابونەریتێك دەژمێردرا کە منداڵ بە شێوازی لاسایی کردنەوەی دایك و باوکی وەری دەگرێت تاکو لە ئاکامدا زمانەکە فێر دەبێت ، ئەم قۆناغانەش هەمە جۆر و فرەن بە گوێرەی فرەیی و هەمەجۆری ئەو زانیاریانەی کەڵەکەبووانەی قۆناغەکانی گەشەسەندنی مەعریفە و بوارە جۆراوجۆرەکانی . ئەمەو توێژینەوەکانی(Jean Peaget) بە گرنگترین ئەو توێژینەوانە لە قەڵەم دەدرێن کە قۆناغەکانی گەشەسەندنی منداڵ

بەگشتی دەخەنە ڕوو و پەیوەندییەکانی منداڵ بەهەمان ئەو قۆناغانەوە ڕووندەکەنەوە.

جا ئەو قۆناغانەش بۆلای (بیاجیە) بۆ چوار قۆناغ پۆلێن دەکرێن کە ئەمانەن: قۆناغی هەستی و قۆناغی بزاڤی و قۆناغی پێش چالاکییە هزرییەکان و قۆناغی چالاکییە هزرییە دیارەکان و قۆناغی چالاکییە هزرییە هێماییەکان ، لەبەرئەوە زمانی منداڵ بە ڕەهەندێکی سەرەکی دادەنرێت بۆ ڕەچاو کردنی ئەم قۆناغانە لای خودی منداڵ(٣) ، لە قۆناغی یەکەمدا باس و خواس لەسەر چەقی (خود)دا دەخولێتەوە و لەسەر شێوازی دووبارە یان گێڕانەوە یان چپەی تاکی یان کۆییدەردەکەوێت (٤) ، بەڵام گرنگترین ئەدگارەکانی قۆناغگەلی گەشەسەندنی منداڵ فراوانکردنی بازنەی گرنگی منداڵە بە (زمان)، ئەویش بە ئامانجی شیاندن و مامەڵە کردن لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایەی کە لە ناویدا دەژی هەر لە خێزانەوە بگرە تا دەگاتە هەموو کۆمەڵگا ، ئەم گونجاندن و شیاندنەش لەسەر شێوازی هەواڵ گۆڕینەوە و پێشکەش کردنی تێبینی یان فەرمان یان تکا پاشان پرسیار و وەڵامدانەوەی خودی پرسیارەکان دەست پێ دەکات(٥) .

ئەم قۆناغگەلە و تایبەتمەندییەکانی وتوێژێکی زۆری وروژاندووە کە هەندێك لایەنی ئەو وتوێژە لە نێوان قوتابخانە جۆراوجۆرەکاندا هەر لە ئارادایە کە کۆششیان خستبووە گەڕ بۆ هەموار کردنی ئەم قۆناغانە یان لابردنیان بە یەکجارەکی. بەڵام ئەو مەسەلەیەی کە کەس ناتوانێت نکوڵی لێ بکات ئەوەیە کە زمان لەلای منداڵ پلە بە پلە و وردە وردە بەپێی گەشەسەندنی سروشتی و ئەو ژینگەیەی کە تێیدا دەژی دەردەکەوێت و گەشەیان دەبێت. بابەتی فێربوونی زمانی یەکەم پێوەرێکی بنەڕەتییە بۆ جوداکردنەوەی تیۆرە جۆراوجۆرەکانی

بواری زانستی (زمانی دەروونناسی) ، قوتابخانەی ئاکاری بەشێوازێك دەڕوانێتە زمـان کـە دابێکـی مرۆڤایەتیـە ، کـە وەکـو نـەریت (Imitation) و دووبارەکردنـەوە (Repition) و پاڵپـشت کـردن و پـشت ئەسـتوور کـردن (Rein For ment) پەیڕەو دەکرێت[٦]. لەوانەشە ئەو شرۆڤەیەی (سـکنر) (Skinner) بۆ دیاردەی گەشەسەندنی زمان لەلای مرۆڤ پێشکەشی کـردووە بە لوتکەی ئەو کۆششە ئاکاریانـە لـە قەڵـەم بـدرێت بـۆ شـرۆڤە کردنـی ئـەم دیاردەیە.

(سکنر) پێی وایە کە منداڵ جۆرێك لە ئاخافتن بەکاردەهێنێت بۆ پەیوەسـت بوون لەگەڵ دەوروبەر ، (خەڵك و ژینگە) کە بەچینی پەیوەست (Tact) نـاوی بردووە ، جۆرەکەی دی قسە کردن کە منداڵ بـەکاری دەهێنێـت ، بـۆ کـۆنترۆڵ کردنی تاکەکانی کەۆمەڵگا و قۆستنەوەی ئەو ژینگەیـەی کـە لـە دەوروپـشتی دایە و ناوی ناوە چینی (ناوبژیوانی) (Mand)[٧].

فێربوونی زمانی زگماك و پێگەیشتنی بایۆلۆجی

بەسـتنەوەی تواناکـانی ئاخـافتن و پێگەیـشتنی بـایۆلۆجی لەگـەڵ بـوونی ژینگەیەکی کۆمەڵایەتی مرۆڤایەتی مەسـەلەیەکی تـازە نییـە ، زۆر نموونـەی بەناوبانگێش هەن بۆ ئەو منداڵانەی کە بارودۆخێکی نا ئاسایی وای لێکـردوون کە دوور لە ژینگەی مرۆڤایەتی ژیان بەرنە سەر ، کە ژمارەیان گەیـشتە (٣٠) حاڵەت ، جا هەموو ئەو حاڵەتانە لە دیاردەیەکی سـەرەکیدا هاوبـەش بـوون ، بۆیە ئەو کۆششانەی کە خرانە گەڕ بۆ فێرکردنی زمانی مرۆڤ سەرکەوتنیان بـە دەست نەهێنا و هیچیان نەگەیشتنە ئاستی فێربوونی سروشتی زمان[٨] ، جگـە لەوەی کە ئەم حاڵەتانە هیچ خزمەتێك بە توێژینەوەی زانـستی ورد ناکـەن بـە

تایبەتی کە زۆربەیان دووچاری لەوێری تەندروستی بوون کە هۆکارەکەی بۆ ئـەو کەلێنە زمانەوانییــە دەگەڕێتــەوە ، بۆیــە مەســەلەکە تــەنها بــۆ خەمڵانــدن و دەرەنجامی لۆجیکی دەمێنێتەوە لەباتی ئەوەی کە ببێتــە کۆشــشێکی زانــستی تاکو زانای زمانناسی بایۆلۆجی (Lenneberg) هات و بە چەند کۆششێکی زانستی توێکاری هەوڵیدا بیسەلمێنی کە زمان دیاردەیەکی بایەلۆجییە و پێگەی خۆی لە مێشکدا بە شێوازێکی جیاکار هەیە کە جودای دەکاتەوە لە ئـاژەڵان ، گرنگترین دەرەنجامی توێژینەوەکانیشی ئەو تیۆرە بەناوبانگــە بــوو کــە دەڵــێ : لێرەدا قۆناغێکی کاتی لە ژیانی مرۆڤدا هەیە کە بە قۆناغی هەستیار (حــرج) ناو دەبرێت (the critieal period) و لە ساڵی دووەمــی منداڵییــەوە تــا باڵغبوون بەردەوام دەبێت [٩]، ئەم ماوەیەش ئەو مەودا کاتییەیە کە لە توانــادا هەیە زمانێکی زگماك بەشێوەیەکی سروشتی ئەزبەر بکرێت جا پــێش تەمــەنی دوو ساڵان ناتوانرێــت زمــانێکی فێربکرێــت ، چــونکە مێــشك لــەو تەمەنــەدا نەگەیشتۆتە ئەو ئاســتەی کــە قابلیــەتی فێربــوونی سروشــتی هــەبێت ، پــاش تەمەنی باڵغبونیش ، ئیتر هەلی فێربوونی سروشتی زمان بۆ نیوەی ئەو بەشــەی مێشك کە تایبەتە بە فێربوونی سروشتی لە کیسی دەچێت ، ئەویش دەرەنجامی لــە ناوچــوونی تــوێکڵی مێــشك لــە بەرنــەمانی ئــەو نەرمییــەی جــارانی بــۆ بەدەستهێنانی فێربوونی سروشتی[١٠] .

(Lemneberg) ڕوونی کردەوە کە ئەم مەسەلەیە پەیوەست نییە بە بارستایی مێشکی مرۆڤەوە ، بەڵکو کرۆکی مەسەلەکە لە پێکهاتەی مێــشکی مرۆڤدایە ، ئەم زانایە بەڵگەکانی خۆی لەسەر ڕاست و دروستی تیۆرەکــەی لــە چەند سەرچاوەیەکی سەرەکییەوە بەدەستکەوت کە یەکەمیان : ئەوەیە منــداڵی

کوێر هەروەکو منداڵی چاو ساغ توانای فێربوونی زمانی هەیە ، هەروەها منداڵی کەڕ بۆی هەیە زمان لە ڕێگای نووسینەوە فێربێت ، بەمەرجێك (حاڵەتەکەی بۆ ماوەیی نەبێت) تەنانەت ئەو منداڵانەی کە دووچاری گەمژەیی (گێلی) بوونە ، ئەگەر هاتوو بارودۆخێکی شیاویان بۆ ڕەخسا ، دەتوانن لە تەمەنی باڵغبوون فێری زمان بن. دووەمیشیان: حاڵەتەکانی مێشك پێش و پاش باڵغبوون ، چونکە مێشك بەخێراییەکی سەرنج ڕاکێش گەشە دەسێنێت ، تا دەگاتە تەمەنی باڵغبوون ، ئەوجا ئەو گەشەسەندنە ڕادەوەستێت ، ئەوەی زانراویشە شانە فەوتاوەکانی جەستەی مرۆڤ بە شانەی دی قەرەبوو دەکرێنەوە ، تەنها شانەکانی مێشك نەبێت کە شان بە شانی مێشك گەشە دەسێنن و ، نەرمییەکەیان گرژتر دەبێتەوە و ئەم گرژبوونەوەیەش پتر دەبێت تاکو لەگەڵ تەمەنی باڵغبووندا کامڵ دەبێت ، هەورەها دووچار بوونی جەستەی منداڵ بەهۆی برینداربوون یان لێدانێکەوە ، لەلای منداڵ وادەکات شوێنێکی دی جەستەی بە تەوزیمەکانی ئەو شوێنە دووچاربووە هەستێت ، بەڵام پاش باڵغبوون زۆر بەکەمی ئەو شتە ڕوودەدات . سێیەمیشیان: ئەوەیە کە نیوەی مێشك تایبەتە بە تەوزیمەکانی (ئاخاوتن) بەزۆریش ئاخافتن — دووان — لە ئەرك و تەوزیمەکانی بەشی چەپی مێشکە ، هەرچەندە ئەم تیۆرە بەرەنگاری چەندەها ڕەخنە بۆتەوە ، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەم تیۆرە بە گرنگترین ئەو تیۆرانە لەقەڵەم دەدرێت کە بۆتە پاڵپشتی تیۆری (گوێزانەوە — تەحویلی) کە جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی کە زمان بەهۆی دەزگایەکی تایبەتەوە وەردەگیرێت کە لە لاشەی مرۆڤدا هەیە (LAD) (Language a cquision device) ئەم دەزگایەش هەروەکو (چۆمسکی) وەسفی دەکات توانا و

هێزێکی جیاکاری وەرگرتنی زمانی هەیە ، جا ئەم بە یەکگەیشتنەی هەردوو تیۆرەکە گرنگترین تایبەتمەندییەکانی جیهانی بوونی زمانی لێکەوتەوە (universals of Language) ئەویش جیهانی بوونی فێربوونی زمانە (universals of Language acguision) کە لە توانای هەر منداڵێکدا بۆ فێربوونی هەر سیستەمێکی زمانەوانی لە کاتی تێکەڵی و ژیان بەسەر بردندا بەشێوەیەکی سروشتی پێش باڵغبوون بەرجەستە دەبێت[١١] .

دووانەی زمانەوانی Billingnalism

دووانەی زمانەوانی فرە و هەمەجۆرن ، زۆر لە نووسەران دووانەی زمانەوانیان بە تەرحە شێوازێك بەکارهێناوە کە شارەزابوون بە سیستەمی زمانەوانی تریش بگرێتەوە ، جگە لە فێربوونی زمانی (زگماك) ، ڕوون و ئاشکراشە کە ئەم چەمکە جیاوازی لەنێوان دوانەی زمان و زمانی بیانی ناکات ، بەڵام ئەوانەی کە جیاوازی دەکەن لەنێوان ئەم دوو چەمکە ئاماژەکانی دووانەی زمان لە لێهاتووی ئەو چینەی خەڵکی لە زانینی دوو سیستەمی زمانەوانی و هەبوونی لە تەواوی زمانەوانی تیایاندا حەشاردەدەن.

ئەم جۆرە حاڵەتەش لە دوانەی زمانەوانییەوە سەرچاوە دەگرێت ، کە بەرهەمی یەکێك لەم دوو ڕێچکەیە، یەکەمیان: پێی دەوترێت (دووانەی زمانەوانی هاوبەش) (sompound Bilingnalism) ئەمەش لە کاتێکدا دێتە بەرهەم کە منداڵ هەردوو سیستەمە زمانەوانییەکە بەشێوەیەکی سروشتی لە دایك و باوکییەوە فێرببێت ، بەڵام جۆری دووەم ئەو جۆرەیە کە بە (دووانەی زمانەوانی هاریکار) ناوزەد دەکرێت (soordinat

Blingnalism) ئەم جۆرەش لە کاتێکدا پەیدا دەبێت کە کەسێك فێری دوو سیستەمی زمانەوانی جیاواز و چەند بارودۆخێکی جیاواز ببێت ، وەکو کۆچ پێکردنی منداڵێك لە تەمەنی شەش ساڵیدا لە ئەڵمانییەوە بۆ ئەمریکی.

مەسەلەی دووانەی زمانەوانی پرسیارێك دەوروژێنێت ئەویش ئەوەیە: ئایا دوو سیستەمی زمانەوانی لە مێشکی مرۆڤدا بەشێوەیەکی جوودا بوونی هەیە؟ (Independent) یان ئەو بوونە جودا نییە و پێکەوەیە (Interdependent)؟

قبوڵکردنی ڕای لایەنێك و فەرامۆش کردنی ڕایەکەی دی سانا نییە ، بە تایبەتی کە مەسەلەکە پەیوەست بێ بە پێکهاتەی مێشکی مرۆڤەوە ، مێشکی مرۆڤیش هەلی ئەنجامدانی ئەزموونی بۆ نارەخسێ مەگەر لە ڕوانگەی چەند ڕووداوێکی تاك و تەراوە نەبێت ، جا ئەوەی کە سەلماندووە ئەوەیە کە دووانەی زمانەوانی لە سنووۆێکی کاتی دیاریکراودا نەبێ فەراهەم نابێت کە کۆتاییەکەی تەمەنی باڵغبوونە.

ئایا چ تەمەنێك گونجاوە بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی؟

زمانی بیانی : ئەو زمانەیە کە قوتابی بەشێوەیەکی فەرمی فێری دەبێت بەو حیسابەی کە لە دوتوێی پرۆگرامی خوێندنی قوتابخانەدایە ، تەمەنی فێربوونی زمانی بیانیش جیاوازی هەیە بە جیاوازی هەمەجۆربوونی کۆمەڵگا و تیۆرە فەلسەفییە پەروەردەییەکان و بارودۆخی سیاسی . جا بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە: کە ئایا چ تەمەنێك شیاوە بۆ فێربوونی زمانێکی بیانی؟ پێویستە جەخت بکەینەوە لەسەر ئەوەی فێربوونی سیستەمی دەنگی زمانێك بەس نییە بۆ بڕیاردان لەسەر ئەوەی کە ئەو کەسە کارامە دەبێت لەو زمانەدا ، کارامە

بوون و لێهاتوویی له زمانێکی بیانیدا مانای زانینی کارامــه بوونــه لــه چــەند سیستەمێکی زمانەوانی ، وەکو سیستەمی دەنگی و هەروەها پلەیــەکی بــاڵای نەرمی دەگەیــەنێت لــه بــەکارهێنانی دەرەنجــامی بــاڵای موفرەداتــه زمانییــه پێویستەکان ، ئەویش له ڕوانگەی ئەو سیستەم و موفرەداته ڕۆشنبیریانەی کــه له دوتوێی ئەو سیستەمانەدا بەدی دەکرێن.

مەسەلەیەکی دیش که پێویسته گرنگی پێ بــدرێت ، ئــەو پرســیارەیه ئایــا ئامــانج لــه فێربــوونی زمــانی دووەم چییه ، چــونکه زمانــەکان لــه ئاکامــدا جۆراوجــۆرن لــه ڕووی ئاســانی و زەحمەتییــەوە ، نــەك لەبــەر تایبەتمەندییــه خودیەکانی زمانەکه ، بەڵکو لەبەر ئەوەی بەگشتی ئامانجەکان و پاڵنەرەکان له ڕووی هێز و لاوازییەوە جۆراوجۆرن ، لەو باوەڕەشدانین کەسێك لــه (جــاحڤ)ەوە ڕەوانبێژتر توانیبێتی ئەم مەسەلەیه ڕوونبکاتــەوە کــه نووســیویەتی و دەڵــێ : ((زمانەکان بەگوێرەی نەزانینی ئەو شوێنانەی که لێی دانراوە و بەگوێرەی زۆری ژمارە و کەمبونی و بەگوێرەی ڕوانگەکان و سووکی لەســەر زمــان و نــەرمی و شل و شاوی و قورسایی و گرانی و ئاڵۆزی له خــودی خۆیــدا ، دژوار و ســەخت دەبێت)) پاشان تەوەری سەرەکی پەیوەست به ئامانج و پاڵنەرەکانی خسته سەر وتەکانی خۆی و وتی ((بەکورتی بــەهێزترین هۆکــار و پاڵنــەرەکانی فێربــوونی زمــان ،بــوونی نیازمەندییــه بــەخودی ئــەو زمانــه ، جــا بــەپێی زەرورەت و پێداویستی و به مامەڵەکردن بەو زمانــه و گەیــشتن پێــی و دەســتەبەر کردنــی مەوداکانی یان نەگەیــشتن بــه ئاکــامی فێربــوونی زمانەکــه دێتــەدی))[١٢] . لێکۆڵێنەوەی زانستی دوو وەڵامــی دژاودژ ســەبارەت بــه تەمــەنی گونجــاو بــۆ فێربوونی زمانێکی بیانی پێشکەش دەکا، یەکێك لەو وەڵامانه دەگەڵ بۆچوونی

باودا گونجاوه کـه دەڵـێ : فێربـوونی زمـانی بیـانی لـه تەمـەنێکی بـچووکدا فاکتەری سەرەکییه بۆ سەرکەوتنی پرۆسەی فێربوونەکه ، هەندێك توێژینـەوەش هەن که دەڵێن سەر خستنی پرۆسەی فێربوونی زمان تەنها پەیوەسـت نییـه بـه کارامه بوونی بواری سیستەمی دەنگی و وەتەرەکانی دەنگ ،بەڵکو پەیوەندی به سیستەمی ڕێزمانیشەوه هەیه[13]، بـەڵام توێژینـەوەکانی دی کـه پاڵپـشتی بیروبۆچوونەکانی ترن و دەڵێن که مرۆڤـ توانـای فێربـوونی زمـانی بیـانی لـه تەمـەنی پـاش منداڵییـەوه هەیـه ، ئـەو توێژینەوانـه خـاوەن لۆجیکێـك و لێکدانەوەیەکی ئەوتۆی زانستین که شایانی گرنگی پێدانێکی چڕ و فراوانن . جا خاوەن ئەو توێژینەوانه پێیان وایه که نهێنی سەرکەوتنی منداڵ بۆ ئەزبەرکردنی زمانی دووەم به پلەیەك له توخمی کارکردندا حەشار نەدراوه ، منداڵ که زمانی دووەم فێر دەبێت ، لەبەر ئەوەیه که هەزارەها دەمـژمێر لـه مومارەسـەکردنی زمانەکـه بەسـەردەبات و لەسـەر ڕێـچکەی کۆمەڵگایـەکی خـاوەن زمـانێکی دووانەیی یان لەسەر سکەی باری دووانەیی هەردوو دایك و باوك گوزەر دەکات.

بەڵام کەسێکی تەمەن گەوره نزیکەی (٣٠٠) دەمژمێر کۆشش و هەوڵی بـێ وێنه له بواره فەرمییەکانی قوتابخانەدا دەخاته گەڕ و ، داماوانه به ماوەی دوو ساڵی ڕەبەق بەردەوام دەبێت و دەرەنجام هەر نووشوسـت دێنێـت لـه فێربـوونی زمـانی دووەم ، بۆیـه پرۆسـەی فێربوونەکـەی بـۆ تەمـەنێکی دوورو درێـژ دوا دەکەوێت.

(مەکنەمارا) (Macnamara) مەسەلەکه دەخزێنێته قـاڵبێکی نوکتـه ئامێزەوه که دەڵێ :تەمەنی گەورەکان باشـترن لـه منـداڵان لـه ڕووی فێربـونی زمانی دووەمەوه ، بەمەرجێ فەراهەمبوونی کەشێکی نموونەیی ، بـا پیـاوێکی

تەمەن چل ساڵە بە منداڵێکی بچووك بەراورد بکەین ، لەم حاڵەتەدا ناتوانین بڵێین کە پیاوە چل ساڵەکە لێهاتوویی لە منداڵەکە کەمترە بۆ فێربونی زمانێکی بیانی ، تەنها لە حاڵەتێکدا نەبێت کە هەردوو لا هەلی هاوشێوەیان بۆ بڕەخسێت ، لەبەر ئەوە پێویستیمان بەوەیە کە بار گرانی ئەستۆی ئەو پیاوە لابەرین و ئافرەتێکیشی بۆ دابین بکەین کە هەموو کات و تواناکانی خۆی بۆ تەرخان بکات وەکو یارمەتی و هاریکارییەك بۆ ئەوەی زمانەکە فێرببێت ، پاشان دەتوانین حوکم بەسەر هەردوولادا بدەین[١٤] .

تەمەنی گونجاو بۆ فێربونی زمانی بیانی لە ڕوانگەوی منداڵەکەوە سەرەتای تەمەنیەتی ، بەڵام لە ڕوانگەی مامۆستاکەیەوە چەندەها هۆکاری جۆراوجۆر هەن کە پاڵی پێوە دەنێن بۆ باشتر زانینی تەمەنی درێژتر بۆ فێربوونی زمان[١٥] .

هەندێك لە توێژینەوەکانی لەمەڕ بابەتی زیرەکی و هوشیاری پاڵپشتی ئەم بۆچوونە دەکەن کاتێك کە تۆمار دەکەن کە (٢٠٪)ی زیرەکی لە ساڵی یەکەمدا بەرەو پێش دەچێ و (٥٠٪)ش لەگەڵ ساڵی چوارەم (٨٠٪)ش لەگەڵ ساڵی هەشتەم و ڕێژەی (٩٢٪) لەگەڵ ساڵی سێزدەدا ، بەڵام سەبارەت بە توانا عەقڵیەکان ، (بلۆم) پێی وایە کە مرۆڤ لە تەمەنی حەڤدە ساڵیدا پێنج ئەوەندەی تواناکانی منداڵی یەك ساڵەی هەیە[١٦] .

هەروەها (Diller)بابەتی فێربوونی زمان بە فێربوونی مەلەوانی دەبەستێتەوە ، کە قوتابخانەیەك دەست بە فێرکردنی مەلەوانی چەند منداڵێك دەکات تا دەگەنە مانگی هەشتەم بە ڕێژەی وانەیەکی (٣٠) خولەکی لەهەر ڕۆژێکدا، تا ئەم کۆرپەلەیە فێری نقووم بوون و جوڵاندنی هەردوو باسکی دەبێت

،پێویستی به (١٠٠) دەمژمێر هەیە ، کەچی منداڵی دوو ساڵی پێویستی بە نیوەی ئەو ڕێژە ڕاهێنانە هەیە و ، منداڵی حەوت ساڵانیش لەوانی دی ئاسانتر فێر دەبێت ،چونکە ڕێنماییەکان و وانەکان باشتر تێ دەگات و شارەزایی لە ڕێکبوون و هۆکارەکان و پەیوەست کردنەکاندا پەیدا دەکات[١٧].

(Diller) دەگاتە ئەو دەرەنجامەی کە تەمەنی نموونەیی بۆ فێربونی زمانی بیانی تەمەنی ئەو کەسە باڵغەیە کە پاڵنەری بەهێزی هەیە بۆ فێربوونی زمان ، گەر مامۆستای باشیشی بۆ بڕەخسێ ئەوا دەبێتە باشترین فێرخوازی زمانی بیانی ، بەڵام بەدەر لە بەشە دەنگییەکان .

ئەی سەبارەت بە زمانی بیانی و عەرەبی و کوردی؟

ڕوون و ئاشکرایە کە جوداکردنەوەی نێوان تاکڕەوی زمان و دووانەیی خودی ئەو زمانە و بیانی بوونی زمان ، بەشداریەکی بێ وێنە دەکات لە ساناکردنی وەڵامەکان ، زمانی زگماك لە تەمەنێکی دیاریکراودا دەستەبەر دەبێت ، سەبارەت بە منداڵی کوردوعەرەبیش وەك ئاکامی دەرەنجامە جۆراوجۆرەکان ، توانایەکی زۆر و زەبەری مێشکی دەخاتە گەڕ بۆ فێربوونی زمانی زگماکی خۆی کە زۆر جیاوازە لە زمانی کوردی وعەرەبی پەتی بە ڕێژەیەکی جودا ، کە شوێنگەی زمانەوانی و هزری توێژەر لە دۆزەکە و ژینگەی زمانەوانی لێکۆڵراو دەست نیشانی دەکات ، ئەوەی ڕاستی بێت ئەم واقیعە دوو فاقیە ڕۆشنبیری کوردیی وعەرەبیی هەراسان کردووە و لە هەمان کاتیشدا ڕوانگەیەکی دەروونی و کۆمەڵایەتی و سیاسی پێك دەهێنێت کە هێشتاکە بارەکە قبوڵی دوبارە

بوونـــەوەی کێـــشەکە و جـــارێکی دی تێکـــدانی بـــاری دەروونـــی نەتـــەوەی کوردیوعەرەبی دەکات.

جا دەستەمۆ کردنی قۆناغە بەراییەکانی ژیانی منداڵ لە پێناو دروستکردنی توانا و کارامەیی منداڵ سەبارەت بە سیستەمی زمانی کوردی پەتی وعــەرەبی پەتی هەر لە سەرەتای منداڵییەوە کە دەگەڵ سروشتی قۆناغەکە و ئامانجەکانی شیاو و گونجاو بێت و بەهەمان شێوەش لەگەڵ تەواوی قۆناغەکانی ژیانی منداڵ هەر گونجـاو و تـەبا بێـت ، دەبێـت دەرك بـەوەش بکـەین کـە زمـانی بیـانی هەرچەندە تاکو کۆمەڵ فێری بن و ئەزبەری بکەن ، ئەو زمانی دووەمــە نـاکرێ بە قوڵایی نـاخی مرۆڤـدا ڕۆبـچێ ، لەبـەر ئـەوە وەکـو پۆشـاکێکی دەرەکـی دەمێنێتەوە کە بە ناچاری یـان هەڕەمــەکی لەبـەر دەکرێـت ، تـاکو دەرەنجـام جێگای پێـستە هەسـتیارەکەی جەسـتەی مرۆڤــ دەگرێتــەوە ، پاشـان لەگـەڵ ئەندامەکانی دی ناگونجێت و ناشهێڵێت کە زمانـە زگماکەکـە ڕۆڵـی خـۆی لـە هەڵگرتنی هەست و نەستەکەدا ببینێت. بـارگرانی شـێوازی قـسەکردنیکوردی دوور لە شێوازی پەتی شان بە شانی زمانی دووەمی بیانی چەندەها ئاسـتەنگی پەروەردەیی دەخەنە پــێش فێرخـوازی کـورد ، ئـەویش لەبـەر ئـەوەی هـەمان فێرخواز بەناچاری لەنێوان سێ ئاستی زمانەوانیـدا هاموشـۆ دەکـات،: زمـانی قسەکردن ، زمانی پەتی ، پاشان زمانی بیانی ، بەم شێوەیە خەتەر نـاکی ئـەم دوو فاقیە دەچێتە سەر خەتــەر نـاکی دووانــەیی و ئـیتر دەبێتـە هـۆی ئـەوەی فێرخواز لـە فێربـوونی زمـانی کـوردی لـە بەدەسـتهێنانی کارامـەیی تیایـدا دەستەوەستان و بێ دەسەڵات بێت ، ئەمــەش بـە ڕاسـتی لـە خەتـەر نـاکترین گرفتەکانی چارەنووسی زمانی کوردی دەژمێردرێت. ئێمـە نـەوەکانمان تووشـی

شەکەتیەکی بێ وێنە کردووە بۆ وەرگرتن و فێربونی زمـانی دووەم ، جگـە لـەو شەکەتییە زۆرەی کە دەرەنجامی کۆششەکانیان بـۆ فێربـوونی زمـانی ڕەسـەنی خۆیان دەیکێشن ئەویش لەبەر ئەوەی زمانی قسەکردنی ڕۆژانەیان لە مالّـەوە و لە دەرەوە دوورە لە زمانە پەتییە نەتەوەیەکەیان[١٨] .

جا پرسیارەکەی (سید حامد حریز) سەبارەت بـەهۆی ئـەوەی کـە ڕێـژەی (٤٩٪)ی مامۆستاکانی زانکۆ (عەرەبییەکان) زمـانی عـەرەبی پـەتی بـەباش نازانن کە زمانی یەکەمی خۆیانە جگە لەوەی کـە بـە زمـانی نەتـەوەیی وڵات دەژمێردرێت ، لەوانەیە ئاماژەیەکیش بێت بۆ ئەوەی کە زمانەکانی دی لەسـەر حیسابی زمانی دایك (زمانی زگماك) گەشە دەسەنن ، خەتەرناکیەکیش لەوەدا بەرجەستە دەبێت کە ئـەم دواکەوتنـە لـە ئاسـتی سـەنعەتێك یـا هونـەرێکی دەستیدا بەدی ناکرێت، بەڵکو لەسەر ئاستی (زانکـۆ) و پێکهێنـانی سـەرکردە کۆمەڵایەتییەکاندا بەدی دەکرێت[١٩] .

هەروەها پێویستە ڕەهەندی ئابووری گرنگییەکی بەرچاوی پێ بدرێت ، بـە تایبەتی لە وڵاتانی جیهانی سێیەم ، چونکە لەم وڵاتانەدا ژمارەیەکی کـەم لـە خەڵکی دەگەنە ئاستی سوودمەندبوون بە زمانی بیانی ڕەسمی کـە لـە دوتـوێی پرۆگرامەکانی قوتابخانەدا دەخوێنـدرێت ، ئەوانـە ئـەو چینـەن کـە پێویـستی زیاتریان بە زمانی بیانی هەیە ، جا ئـەو پرسـیارە پێویـستی بـە لێکدانـەوە و وەڵامدانەوەیەکی زانستی هەیە: کە ئایا لە بەرژەوەندی زمانی کوردی وعەرەبی زانستی و ئابوریدایە کە قوتابیان بەرەو فێربوونی زمانی بیانی پەلکێش بکەین ، یان لێرەدا شێوازی دی هەن بۆ پڕاکتیزە کردنی کرانەوەی ڕۆشنبیری ئەمانـە و [٢٠]، دەبێ ئەوەش بزانین کە فێربونی هەر زمانێك و بەدەسـتهێنانی کارامـەیی

تیایدا دەگاتە پلەی گوم بوون گـەر بـۆ فێرخوازەکـە حاڵـەتێکی بـەردەوامی و هەمیشەیی و دامەزراو نەڕەخسێنرێت.

پەراوێز و سەرچاوەکان

1.**Robert Ital JR. Pidgin and Creole Languages Ithoca, cornell university, 1974**.

٢. عەبدولسەلام المسدي ، (دور التعريب في تطوير اللغة العربية) ، تونس ، الدار التونسية للنشر ، ١٩٨٤ ، لاپەڕە ٩٩.

٣. محمد رفقي فتحي عيسى ، سيكولوجية اللغة والتنمية اللغوية لطفل الرياض ، الكويت : دار القلم ، ١٩٨٧ ، لاپەڕە ٧٧.

٤. سيد غنيم ، اللغة والفكر عند الطفل ، طۆڤارى (عالم الفكر) ، بەرطى ٢ ، ژمارە ١ ، ١٩٧١ ، لاپەڕە ١١٢.

٥. سيد غنيم ، سەرچاوەى پێشوو ، لاپەڕە ١١٢.

٦. داود عبده ، دراسات في علم اللغة النفسي ، الكويت : زانكۆى (كويت) : ١٩٨٤ ، لاپەڕە٦١.

٧. محمد رفقي عيسى ، سەرچاوەى پێشوو ، لاپەڕە ٦٤.

٨. نوري جعفر ، الفكر طبيعتهٌ وتطورهٌ ، طرابلس : زانكۆى (ليبيا) ، ١٩٧٠ ، لاپەڕە ٧٣،.

9.Lenneberg, Eric,Biological foundations of Language ; Newyork ; John wiely and sons, 1976 , pp. 175 – 182.

10. Lenneberg, p. 82.

11. **Ovando, Carlos and Virginia Collier, Bilingual and EST classrooms Newyork: mcgraaw – Hill company, 1985. pp. 57 – 100**.

١٢.الجاحظ ، الحيوان ، لێكۆڵینەوەی عبدالسلام هارون ، بەشی ٥ ، لاپەڕە ١٤١.

13. Nsher, Learning Another Language through Action Los catos , 1977, p. 23.
14. macnamara , J. the Bilingual performance, Journal of social Issues, 1969, pp. 23 , 58 – 77.
15. Diller K. Teachinhg language controverse, Rowley: Newbury House, 1978, p. 111.
16. Bloomm B, Stability and change in Human characteristics, Newyork: John Wielym, 1964, p. 68.
17. Diller, p. 113.

١٨.المسدی ، سەرچاوەی پێشوو ، لاپەڕە ١٠١.

١٩.سيد حامد حريز ، تطوير اللغة العربية ، الخرطوم : اتحاد المعلمين العرب ، ١٩٧٦ ، لاپەڕە ٥٧٦ – ٥٧٨.

٢٠.شكرى فيصل ، اللغه العربيه والوعى القومى (ندوه) ، بيروت : مركز دراسات الوحده العربيه ، ١٩٨٣ ، لاپەڕە ٤٠٠.